

ספר

יפה ענף

שעל מדרש קהלת רבה

מאת מגלה טמירין מפענח רזין מרגניתא דלית בה טימא
עיניו כיונים על ימא דאגדתא פאר רבני קושטא

ה"ה מוהר"ר שמואל יפה אשכנזי זצ"ל

ועל צבאו מדור

קובץ מפרשים

אות אמת לר' מאיר בן באן בנשת
ביאור מלות זרות מגליון המדרש דפוס ויניציאה
פירוש המדרש לר' נפתלי הירץ בן ר' מנחם
מתנות כהונה לר' ישכר בער בן ר' נפתלי

הוגה בעיון רב כפי כח האפשר
עם תוספת מראה מקומות והערות

פה ירושלים תשע"ה לפ"ק

כל הזכויות שמורות

לכל עניני הספר נא לפנות:

הוצאת

באמריקה: ר' מיכל גרוס

ymgparker@gmail.com

בארץ ישראל:

אוצר החכמה

h5826136@gmail.com

טלפון: +972-(0)2-5826136

אוצר החכמה

סדר ועימוד

"המהודר"

05331 53883

זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו, אחרי יותר מחמש עשרה שנות עבודה והשקעה של אלפי שעות ודמים מרובים אנו מגישים לציבור הלומדים חיבורו של האי מרא דאגדתא, ר' שמואל יפה בקוראי שמו, יפה ענף על מדרש קהלת רבה. ר' שמואל הוא הגבר הוקם עולה של אגדה, הוא החזיר עטרה ליושנה, הוא אשר האיר מחשך עינינו ופתח בפנינו צהרים לדברי חז"ל, הוא זה שקשר חבל בחבל, נימה בנימה ומשיחה במשיחה ודלה לנו מים חיים מבורות עמוקים להשקות הצמאים לדבר ה'. לולא חיבוריו הרבים לא היה סיפק בידינו להבין עומק כוונת חז"ל בדברי אגדה, והיינו ממש כעיוורים הממששים והמגששים באפילה.

בהוצאת חיבורי ר' שמואל יפה תהי ראשית מלאכתנו חיבור יפה ענף על מדרש קהלת שלעולם לא נגה עליו אור הדפוס, והיה מונח בכתב יד יחיד יותר מארבע מאות שנה. הספר שלפנינו מורכב למעשה מארבעה חלקים: **א. מדרש קהלת** שאנו מדפיסים לפי דפוס ויניציאה שנת ש"ה שכנראה הוא זה שעמד לפני רבינו. את המדרש עצמו הגהנו במקצת לתועלת הלומד, וכמו שנפרט במבוא. **ב.** על המדרש חונה מדור **קובץ פירושים** הכולל כל הפירושים שעל מדרש קהלת שקדמו לרבינו ואשר נק מהם. הלא הם כפי סדרם, פירוש אות אמת הכולל פירושי ר' יהודה גדליה ור' מאיר בן באן בנשת שנדפס בוויניציאה שנת שכ"ה. לאחריהם ביאור מלות זרות שנדפס בגליון המדרש דפוס ויניציאה שנת שכ"ו. לאחריו פירוש ר' נפתלי בן ר' מנחם נדפס בקראקא שנת שכ"ט. ואחרון חביב פירוש מתנות כהונה שנדפס בקראקא בשנת שמ"ח. לשלימות המלאכה הוספנו גם הפירוש הקצר המלוקט מדברי רבינו ונדפס ברוב דפוס המדרש. **ג.** עליהם שוכן כמלך בגדוד פירושו הנפלא של רבינו **יפה ענף** אשר העתקנו אותו מכתב יד יחיד בדקדוק רב והגהנו אותו ממקורות אחרים, הגהה אחר הגהה, וכמו שנפרט באריכות במבוא. לג' חלקים אלו הוספנו מראה מקומות להאיר עיני הלומד. אל שלשה חלקים אלו הוספנו חלק ד. והוא **מדור הערות וצינונים** שם בררנו דברים רבים שיועילו בע"ה להבנת ולהרצאת דברי המדרש והמפרשים. במבוא שיבוא לאחר פתח הדברים הארכנו על פרטי עבודתנו, וגם הוספנו תולדות המחבר ורשימת ספריו ועוד מידע רב.

לאחר המדרש סדרנו מפתח כדי שגם מי שאינו לומד דברי המדרש על הסדר יוכל למצוא דברי חפץ שחידש רבינו בפירוש המקראות, ביאור דברי הש"ס, או ליבון יסודות האמונה והדת. בסוף הספר מופיע ספר קהלת עם תרגום ופירוש רש"י, וכך כל פעם שרבינו מזכיר לפסוק, תרגום או רש"י (וכן הוא עושה פעמים רבות), יוכל הלומד לעבור לסוף הספר ולעיין הדברים במקור טהרם.

ספר זה לא היה יוצא לאור לולא תמיכתו ביד רחבה, ברוח נדיבה ובסבלנות אין קץ של האי גברא רבה תומך רבנן ומוקיר רבנן ואיהו גופיה צורבא מרבנן, בעל מידות תרומיות, שייף עייל ושייף נפיק, הלא הוא מוה"ר ר' מיכל גרוס שליט"א, ירבו כמותו בישראל, ויקויים בו ברכת רבינו בהקדמתו ליפה מראה: 'והיה האיש אשר ידבנו לבו לבעבור סבב פני הדבר לעזר ולהועיל הן בגופו הן בממונו, ישלח אלהים חסדו בנפשו ובכל מאודו ויהי כזית הודו'. גם עלי להזכיר מורי ורבי הרה"ג ר' **אברהם גורביץ** שליט"א, שבנוסף לכוחו הרב ללחום מלחמתה של תורה בפלפולי דשמעתא ובאסוקי גמרא אליבא דהלכתא, הוא גם מגדולי פרשני האגדה בדורינו, ולא מש מלזרזני להוציא חיבור זה, וכל פעם שבאתי להקביל פניו הזכיר לי גודל מעלת זיכוי הרבים, ושלזכות גדולה תחשב למי שיוציא לאור חיבורו של רבינו.

לסיום אקוד ואשתחווה לבורא כל עולמים שנתן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה, ועל אף טרדותי וצרותי הרבים שהקיפוני כי כסלא לאוגיא זכיתי להשלים ההדרת חיבור זה על הצד היותר טוב. יתן ה' שאזכה להמשיך ולהפיץ דברי תורה ברבים, ואזכה לשוב בתשובה שלימה לפניו. ואני תפילה שאזכה גם לראות רוב נחת מצאצאי החביבים, ישראל, משה ושינא בלימא, שיעלו מעלה מעלה על במתי התורה ויראה ויתעבדו לאילנין רברבין בכרם בית ישראל.

אלו דברי המהדיר
יהודה הערשקאוויטש
ירושלים, שבט תשע"ה

מבוא

פרק א
מדרש קהלת רבה

הערות

קהלת רבה הוא השם המקובל לאחד המדרשים שנסדרו על ספר קהלת. שמות רבים ניתנו למדרש זה, והשם קהלת רבה הוא דוקא שם מאוחר. דומה שלא מצאנו שם זה אצל הראשונים, ורק אצל רבותינו האחרונים הופיע שם זה. החיד"א (שם הגדולים מערכת ספרים אות ר' מספר י"ב, ערך, רבה) כתב שבראשית רבה נקרא על שמו של ר' הושעיא רבה או רבה בר נחמני.¹ אך מכיון שמדרש זה מאוחר הרבה לשני אמוראים אלו, על כן יש לחפש טעם אחר לתואר, רבה, וכנראה שמקורו במדרש הנדפס בוויניציאה שנת ש"ה שם נכתב בשער: **'מדרש חמש מגלות מהרבות'**. אמנם מצאנו במקור קדום את השם **קהלת רבתי**,² ונראה שהתוספת רבתי באה להבחין בין מדרש זה ובין מדרש **קהלת זוטא** שקדם לו וקטן ממנו.³ השם המקורי של המדרש הוא **מדרש קהלת**,⁴ אמנם יש שכינו מדרש זה בשמות אחרים,⁵ כגון **חזית**⁶ או **אגדת קהלת**.⁷

- 1 דומה לזה מצאנו שספר שמושא רבא הוא על שם האמורא רבא, שהרבה מדבריו מושקעים בספר, ראה ספר תגין (פריס תרכ"ו) עמוד 11.
- 2 בהלכות ספר תורה (גנזי מצרים הלכות ספר תורה כו' הוצאתם לאור הק' אלחנן כו' אדלר הכתן, אוקספורד 1897) כתוב בעמוד 36 וז"ל: 'ואיתנה נמי באגדתא דקהלת רבתי ומקצת רבאותא פריש טעמה דשירה וכן אמר ויש בשירת הים שלשה עשר פתח כנגד שנים עשר דרכים שנקרע הים לשנים עשר שבטים ואחד כנגד שכינה'. ועל אף שהלשון קשה ההבנה נראה שכוונתו למה שכתוב לפנינו בקהלת רבה י' ט' ס"א בשינויים: 'בשכר שתי בקיעות שבקע אברהם אבינו על הר המוריה וזה ליקרע הים לבניו שנים עשרה קרעים'. אבל עיין שם באותו עמוד קטע נוסף מאגדתא דקהלת שלא נמצא לפנינו. הלכות ספר תורה יש שמייחסים אותו לר' יהודה בר ברזילי אלברצלוני (ראה שרגא אברמסון, הלכות ספר תורה (גנזי מצרים) פרקי מבוא, בתוך, סיני צ"ה, עמוד קצ"ז ואילך) אשר נולד לערך שנת ד"א תת"ל = 1070 (ראה ספר העתים, קראקא תרס"ג, מבוא הספר עמוד XIII). ויש שמייחסים אותו לר' יוסף ראש הסדר (שרגא אברמסון שם עמוד ר"ד) וכן נראה, והוא פעל כמאה שנה לאחר מכן בשנת ד"א תתקמ"ח = 1187 (ראה שרגא אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, בתוך, קרית ספר כ"ו, עמוד 72).
- 3 דומה לזה מצאנו, סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא (כתובות ק"ו ע"א), וכתב בערוך ערך סדר תב: 'רבה הוה ג' בבי ול' פירקין וזוטא י"ב פירקין'.
- 4 כן הוא בערוך ערך אולוסריקון, אנפילוגוס, אפטוניות ועוד. וכן הוא במורה נבוכים ח"ב פכ"ט וז"ל הרמב"ם שם: 'שהחכמים ז"ל כבר אמרו בנפלאות דברים זרים מאד, תמצאם בבראשית רבה (פ"ה ס"ד) ובמדרש קהלת כו', שהם אמרו כי כשברא הש"י זה המציאות והטביעו על אלו הטבעים, שם בטבעים ההם שיתחדש בהם כל מה שיתחדש מהנפלאות בעת חדושה כו'. ושם נאמר, אמר ר' יונתן, תנאים התנה הקדוש ברוך הוא עם הים שיהא נקרע לפני ישראל כו'. אמר ר' ירמיה בן אלעזר, לא עם הים בלבד התנה הקדוש ברוך הוא, אלא עם כל מה שנברא בששת ימי בראשית כו'. צויתי את הים שיקרע, את האור שלא תזיק לחגניה מישאל ועזריה, ואת האריות שלא יזיקו לדניאל, ואת הדג שיקיא את יונה, והוא ההקש בשאר'. וכתב ר' יוסף קאפח במו"נ שם בהערה מספר 9: 'גם בהקדמת רבנו לאבות פ"ח ציין לקהלת רבה, ולפנינו ליתא שם'. וגם אני הקטן, הכותב מבוא זה, לא ראיתי לאחד ממנהיגי מורה נבוכים או פירוש המשניות שיצינו מקורו. מיהו דברים אלו נמצאים בקהלת רבה שלפנינו, אם כי לא בפירוש, וז"ל המדרש ג' י"ד ס"א: 'מתחלת ברייתו של עולם נאמר (בראשית א' ט') יקוו המים מתחת השמים, וכל כך למה, ותראה היבשה (שם). ומפני מה כתוב (עמוס ה' ח') הקורא למי הים וישפכם על פני הארץ ה' שמו, ב' פעמים כתוב מים אחד בדור המבול ואחד בדור הפלגה, אלא והאלהים עשה שייראו מלפניו (קהלת ג' י"ד). ויפה פירש ר' שמואל ק' תבון כוונת הרמב"ם בפירוש קהלת שם (Samuel Ibn Tibbon's Commentary on Ecclesiastes Volume Two, A thesis presented by James T. Robinson, Harvard University, 2002) וז"ל: 'ואמרו והאלהים עשה שייראו מלפניו כו' הכוונה בו שיש במעשה האלהים דברים שראוי לבני אדם שייראו ממנו בעבורם, רומז להתחדש הנפלאות ומה שהוא חדש לעולם, כמבול ורדת אש מן השמים כו'. וכבר השתדלו החכמים ז"ל לשום הסכמת שלום בין אין כל חדש תחת השמש (קהלת א' ט') ובין התחדש הנפלאות עד שאמר אחד מהם על חידוש בקיעת ים סוף, אמר ר' יוחנן תנאים התנה הקב"ה עם הים שיהא נקרע לפני ישראל כו'. ואמר החכם האחר, לא עם הים בלבד התנה הקב"ה אלא עם כל מה שנברא בששת ימי בראשית כו'. ואתה רואה כוונת אלו החכמים והרחיקם התחדש דבר אחר ששת ימי בראשית. ויהיה על זה הדרך והאלהים עשה שייראו מלפניו בפרשה הזאת הוא ענין ראה זה חדש הוא (שם י') בפרשה הראשונה, שניהם לדבר אחד כוון בהם אמרם, והבינוהו. וזה הוא אחד מן הפסוקים שפירשם החכם האמתי ז"ל. ועיין עוד בפירוש יפה ענף לקהלת רבה שם בד"ה מתחלת ברייתו.
- 5 בכת"י פירוש יפה ענף בכותרת כתוב: 'קהלת רבתי'. וביפה תואר ויקרא רבה פכ"ח סימן א' ד"ה תחת השמש מנחנו בשם מדרש קהלת.
- 6 אצל רוב המחברים וכן אצל רבינו מדרש חזית הוא לעולם שיר השירים רבה. אבל מצאנו גם מקורות שמכנים למדרש קהלת בשם חזית. המקור הראשון לשם זה הוא בפירוש רבינו חננאל למסכת תענית (יו"ל עפ"י כתבי יד כו' מאת הרב דוד מצגר והרב חיים דיקמן, ירושלים

אין בכוונתנו לטפל פה בהרחבה בשאלה מתי נסדר המדרש על קהלת, משום ששאלה זו קשה מאד לענות עליה בצורה מדויקת מפני שלשה טעמים:

- א. ראשון והוא העיקר, מפני שרוב החומר אינו אלא פירוש או דרשת המקראות ודברי מוסר ומדות וכדומה, שמעצם מהותם לא ניתנים לתיארוך, שהרי הם דברים ראויים לכל זמן ולכל עת. אכן אפשר לתארך מדרש על פי המאורעות או הספרים שנזכרו שבו, אבל אזכורים אלו לפעמים לא באים אלא ברמז, אם בכלל. אפשר נמי לתארך מדרש על ידי שימת לב לרשימות התנאים והאמוראים הנזכרים בחיבור, וככל שהשמות קדומים יותר כך המדרש קדום יותר. אבל מפני שראיות אלו אינן באות אלא בעקיפין וברמיזה, קשה להגיע על ידי זה לתיארוך ודאי.
  - ב. כל המדרשים כוללים העתקות רבות ממקורות שונים ובדרך כלל קשה להחליט מי העתיק ממי. אפילו אם מצאנו קטע קדום שאפשר לתארך, עדיין אפשר שקטע זה הוא העתקה ממדרש קדום, ומדרש זה יש לאחר. אמנם זה ברור שקטעים רבים העתיק בעל מדרש קהלת ממדרש ויקרא רבה,⁸ שהרי מלשון הפתיחות⁹ והסיומים¹⁰ נדע שבעל מדרש קהלת שאב מהויקרא רבה ולא להיפך.
  - ג. מדרך המעתיקים להוסיף על נוסח המדרש אם זה פירוש המילות וכדומה, או בהרחבת הקטע על ידי הכנסת קטעים שלמים שנראה להם שנכון לצרפו לדרוש זה. אשר על כן גם אם נזהה קטע מאוחר במדרש, עדיין לא נדע אם הקטע הזה הוא מקורי, או שהוא הוספה מאוחרת מהמעתיק.
- ברם**, תוך כדי עבודתנו על מהדורה זו בכל זאת עלה בידנו להגביל בקירוב זמן חיבור המדרש, ובחרנו להציג הדברים כאן. נראה שהמדרש מבוסס על חומר שקדם לאחרון בעלי המסורה שחי בשנות ד' אלפים ת"ש היינו אמצע המאה ה' למניינם,¹¹ שאז עדיין לא נקבע נוסח המקרא כפי מה שהוא מקובל בידנו כיום.¹² והוא מפני שמצאנו כמה
- תשנ"ו, עמוד ט', קטע זה הוא בודאי לרבינו חננאל כי כן הביאו משמו בראב"ה הלכות תענית סימן תתמ"ז. וכן ברמב"ן שמות ט"ו ט' מדרש חזית הוא מדרש קהלת. בשו"ת הריב"ש בסימן קע"א מדרש חזית הוא מדרש שיר השירים ובסימן תמ"ב הוא מדרש קהלת. וראה מה שכתב ר' דוד ב"ר שמואל הכוכבי בהקדמתו לספר הבתים (מגדל דוד ספר ראשון, יוצא לאור כו' מאת הרב משה הרשלה, ירושלים תשמ"ג) עמוד 70: 'ומדרש קהלת ושיר השירים ורות נקרא מדרש חזית'. וכן מצינו בפירוש ר' ידעיה הפניני על המדרשים שמכנה רות רבה בשם חזית, ראה באורים על מאמרי חז"ל כו', חברים כו' מהור"ר ידעיה הפניני, יצאו לאור כו' מאת שלמה באבער, קראקא תרנ"א, בפתח דבר עמוד 7. והנה בעוד שאפשר להבין למה מדרש שיר השירים ומדרש קהלת שניהם נקראו חזית, כי שניהם מתחילים בתביבת חזית (וראה מה שכתוב בקהלת יצחק על התורה לר' יצחק ריטבורד ריש פרשת במדבר שהספרי נקרא בערוך בשם וישלחו על שם תחילתו), לא ברור למה גם מדרש רות זכה לכינוי זה. וכנראה שבזמנו של ר' דוד הכוכבי שלשה מדרשים אלו צורפו לחטיבה אחת, למרות שכפי סגנון המדרשים ממקורות שונים הם. תופעה דומה מצאנו שבעל ילקוט שמעוני כינה לפעמים רות רבה בשם אסתר רבה, והוא מפני שאסתר רבה היה הספר הראשון שבקובץ. ראה, מירון ביאליק לרנר, אגדת רות ומדרש רות רבה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תשל"א, חלק א' עמוד ל"ח. ועל פי זה נראה להציע פתח לפרש מה שמצאנו בספר לראש יוסף (מחקרים בחכמת ישראל תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, ירושלים תשנ"ה), הפולמוס על שיטת הפרשנות האליגוריסטית עמוד 13 מה שהביא בשם מדרש חזית: 'לולב זה הקב"ה כו' , שדבר זה לא נמצא בשיר השירים רבה אלא בויקרא רבה פ"ל ס"ט. אבל נראה שמה שקרה הוא כך. ויקרא רבה פ"ל ס"ז נמצא בקהלת רבה ט' ז' ס"ג, ובעל המאמר אגב ריהטיה טעה וחשב שהמשך המאמר שבויק"ד סימן ט' נמצא גם במדרש קהלת שם ועל כן ציין למדרש חזית. והנה מצאנו שגם מדרש אסתר רבה מכונה בשם חזית ראה פירוש אלשיך ירמיה ח' כ"ב: 'כי הנה במדרש חזית במגלת אסתר (אסתר רבה פ"ז סימן י"ג), ארז"ל על פסוק (אסתר ד' א') ומרדכי ידע את כל אשר נעשה, כי הלך אליהו ז"ל אל משה ואמר לו משה למה לא תבקש רחמים על ישראל'. פירוש דבריו, כי במדרש חזית בחלק מגלת אסתר רבה ארז"ל כו'. וכן בבראשית ל"ט ט' מכנה האלשיך מדרש רות בשם חזית. אבל אין כאן מן התימה, שהרי דבריו נכתבו אחרי הופעת חמש מגילות בדפוס, והמגילה הראשונה שם היא שיר השירים רבה, ומכאן השם מדרש חזית. אבל עיין בתלמודי רבינו יונה מובא בשיטה מקובצת כתובת נ"א ע"ב וז"ל: 'כמו שאמרו במדרש חזית שהיתה הולכת מחיקו של אחשוורוש לחיקו של מרדכי', ומכאן לכאורה עדות קדומה שמדרש אסתר נקרא בשם חזית. אלא שלא מוצאתי מדרש זה באחד המדרשים שעל מגלת אסתר אלא בבבלי מגילה י"ג ע"ב. בספר האגור לר' שמואל נ' גמע כשכותב מדרש חזית הכוונה למדרש שיר השירים רבה ולמדרש קהלת הוא קורא בשם אגדת קהלת, עיין הקדמת ר' שלמה באבער לספר האגור (ברעסלויא תרמ"ח) עמוד 8.
- 8 ראה למשל קהלת רבה א' ג' שמסדר המדרש העתיק כל הפסוק מויקרא רבה פכ"ח סימנים א' ג'. וכן א' ו' ס"ב הוא העתק מויקרא רבה פט"ו ס"א. ואין צורך לציין כאן לכל המקרים, כי המפרשים ציינו להעתקות אלו כל אחת במקומה.
- 9 ראה יפה ענף ט' ב' ס"א ד"ה הכל כאשר לכל: 'למדרש בפרשת אחרי מות פתח בהכי, וטעם הפתיחה לשם פירשתי בבאורי לויקרא רבה ריש פ"כ (ס"א ד"ה פתח)'.
10 ראה מה שכתב בי"ע י"ב ז' ס"ב ד"ה כל אלו בימי זקנותו: 'משום דכל דרשא דדריש עד השתא אזכור את בוראך מייתי לה בויקרא רבה (פ"ח ס"א) גבי, איש כי יהיה זב מבשרו (ויקרא ט"ו ב'), ומסיים בה הכי, נקט לה הכא נמי בהך לישנא'.
11 אחרון בעלי המסורה הוא ר' אהרן בן משה בן אשר, ראה ישראל ייבין, המסורה למקרא, תשע"א, פרק ששי, חכמי המסורה המוקדמים והמאוחרים, קטע 175.
12 על השינויים שבין לשון המקרא כפי שהוא בפיהם של בעלי המסורה וכפי שהוא בפיהם של חז"ל נכתב לאחרונה מאמר מקיף. ראה, לדרכם של חז"ל בהבאת המקראות בתלמוד, מאת ר' דוד צבי הילמן, וראה גם במבואו הנפלא של ר' בצלאל דבליצקי שם, נדפס בתוך, ישורון כ"ד ניסן תשע"א. עמוד תתכ"א.

גרסאות בפסוקים שאינם כפי נוסח המסורה המקובלת.¹³ וכן מספר הפסוקים של ספרי משלי, שיר השירים וקהלת שנוקט בעל המדרש הוא שונה מכפי מה שמסרו לנו בעלי המסורה.¹⁴

הערה 13

מצד שני נראה שיש לאחר זמן חיבורו. שהרי אמנם רבינו חננאל שנפטר לערך שנת ד' אלפים תתט"ז¹⁵ (1056) כבר הביא ממדרש זה,¹⁶ וקרוב לזמנו הר' נתן מרומי בעל הערוך¹⁷ נזקק רבות לקהלת רבה,¹⁸ אבל רש"י שהיה בן זמנו של הערוך, שנפטר בכ"ט תמוז ד"א תתס"ה,¹⁹ לא הביא אלא ממדרש זוטא²⁰ שקדם לו, ולא ראה כלל למדרש קהלת רבה.²¹

בצירוף שני נתונים אלו נראה שמדרש קהלת רבה נתחבר באיטליה בשנת ד"א תש"נ לערך, שאז בודאי עדיין היו נפוצים מסורות שונות בכל הקשור לנוסח המקרא, וזה קרוב לזמנם ומושבם של רבינו חננאל²² ובעל הערוך. אבל לא עבר מספיק זמן בכדי שיגיע המדרש לידי רש"י שגר בצפון צרפת, ועל כן לא הביא ממנו.

המדרש מחולק לג' סדרים.²³ ברם, לפי המסורה ספר קהלת מחולק לד' סדרים, וסימנם נמצא בתנ"ך כתר ירושלים (ירושלים תש"ס), והם א' א', ג' י"ג, ז' א' (כאן כתוב במדרש, סדרא תניינא), וט' ז' (כאן כתוב במדרש, סדרא תליתאה). אפשר שאין כאן אלא טעות שקרתה באופן זה. מדרך הסופר היה להניח לפני כל פסוק את סימן הסדרה, ומכיון שאין דרשה לג' י"ג על כן לא ציין לסדרא תניינא. המעתיק הבא שם לב שאין סדרא תניינא, ותיקן בטעות מסדרא תליתאה לסדרא תניינא, ומרביעאה לתליתאה. א"נ אפשר שיש לנו כאן שיטה שונה בחלוקת הסדרים, דמכיון שבג' י"ג ליכא פרשה, על כן לא עשו שם סדרה חדשה.²⁴

בעל המדרש דורש מגילת קהלת על סדר הפסוקים. בתחילה מביא כמה תיבות מהפסוק, בדרך כלל מתחילת הפסוק, ומייסד עליו הדרשה. הדרשה מקיפה לרוב פסוק אחד, ובמקרים מעטים מקיפה כמה פסוקים,²⁵ ופעמים שמפסוק אחד יוצא ב' דרשות, כל דרשה מפסקא שונה.²⁶ לעיתים צירפו בדפוסים ב' דרשות לדרשה אחת ארוכה מכיון ששתי הדרשות יוצאות מפסוק אחד.²⁷

על אף שיש כמה כתבי יד ממדרש קהלת, עדיין במקומות רבים לא ניתן לתקן גירסא מוקשה על ידי השוואה לכתבי יד משום שכל הכתבי יד הן בשיבוש.²⁸ וזה מוכיח שהטעות כבר נכנסה סמוך לזמן כתיבת המדרש, ומשום כך התפשטה לכל כתבי היד.

- 13 ראה א' ז' ס"ז והערה א', ה' ב' ס"א והערה א', ט' י"ח ס"ב והערה א'.
- 14 ראה ז' כ"ג ס"ג וביפה עינים ד"ה אלא קרוב לת"ת לאו ובהערה א' שם. ויש לציין לדברי הראב"ד בביאורו לתורת כהנים בתחילת ברייתא דר' ישמעאל: 'כל מקום שמנו חכמים מניין צריך מניין למניניהם, וכל שיעוריהם צריך שיעור לשיעוריהם, וכללותיהם צריכין פרטי פרטות. שהרי מנו חכמים שלש עשרה מדות בכלל וכשבאו לפרט נראין חמש עשרה מדות'.
- 15 ראה ישראל מ' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד חלק ראשון, ירושלים תשנ"ט, עמודים 123-124 ובמקורות שצוינו שם.
- 16 ראה לעיל הערה 6.
- 17 את חיבורו סיים בשנת ד"א תתנ"א (1091), ראה ערוך השלם מהדורת חנוך קאהוט, כרך א' עמוד IV. ועיין עוד מה שכתב ר' שלמה יהודה ראפאפארט בתולדות רבינו נתן בעל הערוך בתוך, תולדות גדולי ישראל (ירושלים תש"ך) עמוד 56.
- 18 עיין לעיל הערה 4.
- 19 אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמוד 122.
- 20 נדפס על ידי ר' שלמה באבר, מדרש זוטא, ווילנא תרפ"ה. על השם מדרש זוטא ראה, פינחס דוד מנדל, מדרש איכה רבתי כו', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תשנ"ז, עמוד 179.
- 21 ראה גילה רוזן, פירוש רש"י לקהלת מהדורה ביקורתית כו', רמת-גן תשנ"ו, עמוד 6 ואילך. ראה גם, מדרש קהלת: התהוות ועריכה, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" מאת ראובן קיפרווסר, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ה, עמוד 11 והערה 59. חוץ מריבוי המובאות לקהלת זוטא הנמצאות בפירוש רש"י לקהלת ראה גם רש"י שמואל ב' כ' כ"א: 'נשא ידו במלך בדוד, במלך, אפילו אינו דוד חייב מיתה, ובדוד, אפילו אינו מלך חייב מיתה, וכל שכן במלך בדוד כך נדרש במדרש קהלת', וזה נמצא לפנינו רק בקהלת זוטא פ"ט סימן י"ח.
- 22 גם רבינו חננאל מוצאו מאיטליה, ראה תא-שמע (לעיל הערה 15) שם.
- 23 על חילוק כל התנ"ך לסדרים ראה: הקדמת המגיה יעקב נ' אדוניו נ' חיים למקראות גדולות, ויניציאה רפ"ד; פסיקתא רבתי דרב כהנא, ווארשא תרנ"ג, במבוא הפסקתא לרד"ל עמוד 6 הערה ב', וע"ש מה שהביא מרש"י יומא פ"ז ע"א; הקדמת ר' שלמה באבער למדרש אגדת בראשית, קראקא תרס"ג, עמוד 9; ר' יעקב ישראל סטל, סגולה, עיונים וברורים במנהג והלכה כו' ספר ראשון, ירושלים תשע"ב, עמוד 17 ובהערות שם. למחקר מעמיק בנושא ראה יוסף עופר, סדרי נביאים וכתובים, בתוך, תרביץ נ"ח (תשמ"ט) עמוד 155, ובפרט עמוד 165.
- 24 העלה אפשרות זו ר' דויד יצחקי.
- 25 ראה הדרשות על פסוקי קהלת ב' י"ד-ט"ז, ד' ט"ו-ט"ז, ט' י"ד-ט"ו.
- 26 ראה ג' י"ז וה' ט"ו, ועיין הערה הבאה.
- 27 ראה א' י"ג ס"ב הוא ענין רע, שבדפוס קושטא הוא קטע חדש ובדפוס פיזרו צירפו קטע זה לקטע הקודם שמאותו הפסוק.
- 28 למשל ז' ט"ו ס"א: 'או יעשו מצות', כו הוא בכל הדפוסים והכת"י, והנכון: 'או עשו מצות'.

זמן קצר אחרי כתיבת המדרש הוסיף המעתיק בכמה מקומות²⁹ פירוש התיבות,³⁰ ובמשך הזמן הפך פירוש זה לחלק מהמדרש,³¹ והדברים שנראים ככפל לשון אינם אלא תוספת פירוש מאת המעתיק. יש מקומות שעדיין כתוב להדיא: 'פירוש'.³² מפרשי המדרש עמדו על תופעה זו ובפירושיהם מבחינים בין לשון המדרש ולשון הפירוש שהוסיפו המעתיקים.³³

פרק ב דפוס המדרש

אמנם עיקר עבודתנו במהדורה זו היתה לההדיר פירוש יפה ענף, אבל לא נמנענו להזדקק לנוסח המדרש היכן שהמפרשים הניחו נוסח מוקשה ולא העירו עליו. לשם כך, בדקנו בכל הדפוסים שנדפסו קודם לזמנו של רבינו, וכן גם דפוס וילנא הנפוץ כיום, והערנו על שינויים חשובים שביניהם. נסדר כאן את הדפוסים שראינו.

דפוס קושטא - רע"ד

בשער הספר כתוב: 'מדרש חמש מגלות, נדפס בקושטנטין רבתי כו' בניסן שנת ורב חסד לאלף הששי'. לפי הגימטריא מהדורה זו נדפסה בשנת ר"פ. אמנם מכיון שדפוס פיזרו שנדפס בשנת רע"ט תלוי בדפוס זה וכמו שכתבו הם בקולופון ונביא דבריהם להלן, אין לנו אלא להקדים דפוס זה לשנת רע"ד,¹ והוא נדפס כהמשך למדרש רבה על התורה שהופיע שם בשנת רע"ב.

דפוס פיזרו - רע"ט

בקולופון שבסוף הספר כתוב: 'ואם בזאת ישתומם כל קורא בו, כי אזלת יד המגיה ועברה בו, והותיר בו שגגה כמעט, אל תשת בו עוון או חטא, כי אם בין תבין את אשר לפניך, הלא זאת אצלה כפנינים'. פירוש הדברים, שאף על פי שנמצאו בדפוס זה טעויות, אבל מכל מקום דפוס פיזרו הוא כפנינים לעומת דפוס קושטא שנדפסה לפניו. למעשה, דפוס פיזרו מושתת כמעט כולו על דפוס קושטא והתיקונים שבו מעטים, חוץ מאשר במדרש איכה ששם תיקנו מכתב יד אחר.² בסוף הקולופון נמסרו מקום ושנת הדפוס: 'נדפס במדינת אטליאה (כנראה בפיזרו)³ על ידי צעיר המחוקקים כו' איש שונצינו כו' שנת חמשת אלפים ורע"ט לבריאת עולם'.

29 חלק מהוספות אלו נמצאות בכל הכתבי יד, וזה משום שהפירוש בגליון נעשה זמן קצר אחר כתיבת המדרש. אבל נראה שהיו לפחות שתי סדרות של פירושים, וזה ממה שמצאנו פירושים שנמצאים בכתב יד אחד ולא בכתב יד אחר. למשל, ב' כ"ג ס"א כתוב: 'שהיו יודעין במזל וקוסמין בעופות ובקיאין בטייר', וכתב בערוך השלם ערך טייר, שקוסמין בעופות הוא פירוש בקיאין בטייר, ובחלק מהכתבי יד אכן נמצאת הגירסה המקורית: 'שהיו בקיאין בטייר'. וראה גם י"ב א' ס"א שבמדרש כתיב: 'כד צווחין ליה מזמנין לסעודה', ופירש במתנות כהונה שמזמנין לסעודה הוא פירוש צווחין ליה ואינו דברי הספר עצמו. הוספה זו נמצאת בכמה כתבי יד, אבל לא בכלם.

30 אין עניינו כאן אלא בפירושים, היינו שהמעתיק הראשון כלל לא כיון להוסיף לשון המדרש אלא לפרשו, ומאוחר יותר הפכו פירושים אלו לחלק מן הטקסט. אין אנו דנים כאן כלל בהוספות מסוג אחר, כגון הרחבת הדרשה מאת המעתיק וכיוצא, שאז בדעת המעתיק מלכתחילה היה להוסיף לעצם לשון המדרש.

31 כבר עמד הרמב"ם על תופעת הפירושים שעל דברי חז"ל שנהפכים במשך הזמן לחלק מן המקור, ראה מה שכתב בפירוש המשניות זבים פ"ד מ"ו (בתרגומו של ר"י קאפח): 'ועל אותו ענין אמרו בתלמוד (נדה ד' ע"ב), מאי מודף, דכתיב (ויקרא כ"ו ל"ו) קול עלה נדף, כלומר שהוא ענין תנועה. ופירוש זה אינו מעצם הגמרא, אלא היא הגהה מפירוש רבנן סבוראי וכתבוה המעתיקים בתוך הדברים ולא העירו על כך'. (לפנינו בגמרא איתא: 'מודף כדכתיב עלה נדף', ואולי יש כאן חסרון הדמויות מפני שגירסת הרמב"ם היתה כנראה: 'מודף, מאי מודף?'). עוד דוגמא לתופעה נפוצה זו נמצאת במדרש שיר השירים רבה, ראה מאמרה של תמר קדרי, שני קטעי גניזה למדרש שיר השירים רבה, בתוך, קבץ על יד סדרה חדשה ספר כ (ל), עמוד 16. וראה גם באיכה רבה פ"א סימן י"ג: 'תפלי לשון בדיקה כו', שכל זה הוא תוספת המפרש.

32 בג' י"ז ס"א כתוב במדרש: 'בגזירין פירוש בבקיעות', וזה בודאי הוספת המעתיק וכמו שהעיר לנכון בערוך השלם ערך דיפול. וכן ד' ו' ס"א: 'מתלא אמר גייפה בחזרין ומפלגא לבישיא פירוש נואפת בתפוחים שלוקחת בשכרה ומחלקת לחולים'. וכן שם: 'והוא מבייר פירוש מבטלן ומאבדן'.

33 ראה א' ה' סימן ב' ברד"ל אות א' שמנרתקו הוא פירוש ומנשתקו. ועיי' א' ח' סימן א' בהגהות הרד"ל אות א' מש"כ בפירוש קורא היום כו'. וראה י"ב א' ס"א: 'וחורנה אמר הוא רבי לוי', שפירש במתנ"כ: 'הוא רבי לוי, פירוש הוא על חורנא אמר, ואינו מדברי הספר'. וראה לשון המדרש א' ח' סימן ג': 'בצד מינות על דברי מינות, שתיבות: 'על דברי מינות' הן פירוש: 'בצד מינות'.

1 ראה מאמרו של מ"ב לרנר, הדפוס הראשון של מדרש חמש מגילות, בתוך, יד להימן, קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן, לוד תשמ"ד, עמוד 289. הרחבת הדיון בנושא זה נמצא בתוך, מדרש איכה רבתי, מבוא ומהדורה ביקורתית לפרשה השלישית, כרך א: מבוא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מאת פינחס דוד מנדל, האוניברסיטה העברית ירושלים תשנ"ז, עמוד 182, נספח ב: יחסי דפוס קושטא ודפוס 'פיזרו'.

2 מנדל שם.

3 ראה א. מ. הברמן, המדפיסים בני שונצינו, וינה תרצ"ג, עמוד 58 מספר 67.

דפוס ויניציאה - ש"ה

בשנת ש"ה הופיע מדרש רבה בויניציאה על ידי שני בתי דפוס שונים, דפוס בומברג⁴ ודפוס יושטיניאנו. אמנם יש שינויים ביניהם בשערים של התורה וה' מגילות ובקישוטים ועוד,⁵ אבל הנוסח עצמו זהה לגמרי בשני הדפוסים. קשה להבין מה גרם לספר אחד שיצא כדמותו וכצלמו בשני בתי דפוס שונים באותה שנה, בפרט כשנחקר בחשבון שהמגיה קרונלייו אדלקינד היה מנהל את שני הדפוסים.⁶ כפי המשוער מה שקרה הוא כך: שני הדפוסים התחילו להדפיס את המדרש על בסיס אותה העתקה,⁷ ואחרי ששניהם הדפיסו גליון ראשון⁸ החליטו שאין טעם להכפיל את העבודה ונשתתפו ביניהם.⁹ הלוחות עצמם נסדרו בבית יושטיניאן,¹⁰ ואח"כ הועברו לדפוס בומברג שהרכיב עליו שערים וקישוטים משלו.

מדרש רבה על התורה מבוסס על דפוס קושטא שנת רע"ב,¹¹ בעוד שמדרש רבה על חמש מגילות נדפס על פי דפוס פיזרו,¹² אלא שלפעמים הוסיפו על דפוס זה.¹³

בדפוס ש"ה הוסיפו בגליון ציוני מראה מקום הפסוקים,¹⁴ אלא שציונים אלו משובשים ביותר וכנראה שצויינו ע"פ הזכרון. ציונים אלו עברו אח"כ לדפוס ש"ו וש"ז.

דפוס ויניציאה - ש"ו

בחדש ז'ו¹⁵ הוא חדש אייר שנת ש"ו נדפס המדרש רבה שוב בויניציאה. דפוס זה נדפס דף על דף, שורה על שורה וכמעט אות באות על פי דפוס בומברג ש"ה¹⁶ והוא זה שהיה לפני בעל מתנות כהונה, ראה להלן פ"ד בדברינו על מתנות כהונה. למרות הקירבה בין שני הדפוסים דפוס ש"ו שונה מדפוס ש"ה בשלשה פרטים, שנים מהם למעליהם ואחד מהם לגריעותא. נפתח בשבח:

א. בגליון המדרש הוסיפו באור מלות הזרות וכמו שכתבו בשער, עיין מה שכתבנו על זה בפ"ד.

4 בשנה זו הדפיסו בדפוס בומברג ג' מדרשים, מדרש תנחומא, מכילתא, ומדרש רבה, ובשנה שלאחריה, גם את הספרי.

5 אלו השינויים שבין שני הדפוסים: א. בדפוס יושטיניאן בשני השערים, שעל התורה ושעל המגילות, כתוב: 'בבית בן משק בית האדון מארקו אנטוניאו יושטיניאנו'. בדפוס בומברג בחלק שעל התורה כתוב בשער: 'בבית דניאל בומברג' ובשער השני השם בומברג לא מופיע. (הטקסט שבארבעה השערים כולם שונים זה מזה). ב. בדפוס יושטיניאן יש מסגרת אחידה לתיבה הראשונה של כל ספר מחמשה חומשי תורה ולתיבה הראשונה של ד' מגילות (למגילת איכה אין מסגרת), בעוד שבדפוס בומברג יש ד' מסגרות שונות. א' לבראשית, א' לשמות ודברים, א' לויקרא וא' לבמדבר ולכל המגילות (חוץ מאיכה) שהיא המסגרת שבדפוס יושטיניאן. עיין על זה י' ריבקינד, דקדוקי ספרים, קרית ספר, ד, תרפ"ז-תרפ"ח, עמוד 277, מספר 29. ג. במדרש רבה על התורה בדפים ב' וז' יש שינויים טקסטואליים זעירים ושינויים בציון המראה מקומות שבגליון.

6 שמו מופיע בסוף דברים רבה ובשירו של ר' אליהו בחור שנדפס בעמוד הבא. קורנלייו עבד בבית דפוסו של דניאל בומברג משנת רע"ט עד שנת ש"ט שאז נסגר בית דפוס זה, ראה א.מ. הברמן, המדפיס דניאל בומברג ורשימת ספרי בית דפוסו, צפת תשל"ח, במבוא עמוד 15. וכן עבד בדפוס יושטיניאן משנת ש"ה עד שנת ש"ו, ראה א. מ. הברמן, המדפיס קורנלייו אדיל קינד ובנו דניאל ורשימת הספרים שנדפסו על ידיהם, ירושלים תש"מ, עמודים 24-72.

7 את זה אנו יודעים לפי דמיון הנוסח והמראה מקומות שבדפים ב' וז' בשני הדפוסים, ראה לעיל הערה 5.

8 מדרש רבה על התורה מורכב מכ"ו קונטרסים, ד' גליונות כל אחד, הכולל ח' דפים. גליון ראשון שהודפס כלל דפים ב' וז', כי כנראה לא רצו להדפיס דף השער מיד בתחילת הדפסת הספר.

9 וכן יוצא מפורש מדברי אליהו בחור בסוף מדרש רבה שעל התורה: 'אמר אליהו הלוי האשכנזי כו', כאשר נגמרה המלאכה, והנה היא עשויה כהלכה, בא אלי ראש המדפיסים כו' והוא קורנלייו לוי, לאמור קרא נא זה, ועינך מישרים תחזה, את רב טובו ויפיו כו', ואין בספר שמץ ודופי, אך כלו בתכלית היופי, ועל זה שירה תחבר, כאילו כל אחד מהמדפיסים מדבר, ויהיה נא פִּיךְ כפינו, ועשייתך כעשייתנו'. כל אחד מהמדפיסים היינו בומברג ויושטיניאן.

10 בדפוס יושטיניאן דף קמ"א ע"א בכותרת כתוב: 'סדר אחרי מות', במקום: 'סדר במדבר', ובדפוס בומברג כתוב שם: 'ספר במדבר מות', וזה ראה שדפוס בומברג השתמשו בלוחות יושטיניאן ורצו לתקן הכותרת ולא הצליחו. יש להעיר, שדף ק"ל ע"א, קס"ו ע"א וקס"ח ע"א הכותרת מוטעת בשניהם.

11 על השינויים בבראשית רבה בדפוס זה לעומת דפוס ראשון, עיין במבואו של חנוך אלבעק למדרש בראשית רבא על פי כתב יד בבריטיש מוזיאום כו', ירושלים תשנ"ו, כרך ג' עמוד 130-132.

12 נעיר כאן על נוסחא אחת שנמצאת לנכון בדפוס קושטא, ובדפוס פיזרו יש בה שיבוש קטן שהתפתח לשיבוש שלם בדפוס ש"ה. ב' ח' ס"א כתוב בדפוס קושטא: 'תימר אמר אבא', ובדפוס פיזרו בטעות: 'תימר אמר אבא', ובדפוס ש"ה: 'תימר אמר רבי אבא', ועיין בקובץ פירושים שם היאך רנב"מ נדחק ליישב הגירסא.

13 למשל ב' י"ד ס"ב כתוב בדפוס קושטא ובדפוס פיזרו: 'זה בנה בית המקדש וזה החריבו', ובדפוס ש"ה הוסיפו: 'זה בנה בית המקדש ומלך ארבעים שנה וזה החריבו ומלך ארבעים שנה'. כנראה שתקנו הגירסא לפי מה שכתוב להלן ט' ב' ס"א. מיהו תיקון זה אינו ברור, עיין מה שכתב ביפה ענף שם ד"ה ומלך מ' שנה.

14 בשער של דפוס בומברג שעל התורה כתבו: 'עם המראה מקום מהפסוקים רשומים על דרך הקפיטול'.

15 כן כתוב בשיר שבסוף ספר דברים.

16 השער דומה לדפוס בומברג, וכן נוסח המדרש בדף ב' דומה לדפוס בומברג ולא לדפוס יושטיניאן.

ב. תקנו הרבה שגיאות שהיו בדפוס ש"ה. נראה שלא היה להם דפוס קדום להגיה על פיו, אלא תקנו מסברא.¹⁷ כמובן, שבדפוס זה נמצאו כמה טעויות חדשות משלהם, ואין בזה אשמה, כי אי אפשר להדפיס ספר ללא טעויות כלל.

ג. כיון שמהדורה זו נדפסה אחרי שריפת התלמוד ברומה בשנת שי"ד הטקסט צונזר ונדפס בהשמטת התיבות הפוגעים בנוצרים, כגון מינים, מלכות אדום וכיוצא.

דפוס קראקא - ש"ז

באופן כללי אפשר לומר שדפוס זה נדפס על פי דפוס ש"ה בתוספת תיקוני הגירסא של בעל מתנות כהונה. אבל עיין בדברינו להלן פ"ד על פירוש מתנות כהונה, שם יחדנו את הדיבור גם על דפוס זה. בדפוס זה שינו סדר המגילות מכמות שהוא בדפוס קושטא: שיר השירים, רות, אסתר, איכה, קהלת, לאיך שאנו רגילים היום: שיר השירים, רות, איכה, קהלת, אסתר.¹⁸

דפוס וילנא - תרל"ח

הוא המדרש שנדפס עם פירושים רבים על ידי האלמנה והאחים ראם ווילנא תרל"ח, וצילמו נפוץ ביותר.

המשנה

פרק ג אופן ההדרת המדרש

במהדורה זו העתקנו את המדרש כמות שהוא בדפוס ש"ה כולל ההדגשים¹ והפיסוק² כי כפי הנראה דפוס זה וכן דפוס שכ"ו הנסדר כולו על פיו, הם אלו שעמדו לפני מפרשי המדרש.³ רוב הטעויות שבדפוס ש"ה תוקנו על ידי המפרשים, פעמים מתנבאים בסגנון אחד ופעמים מתפשטים לכמה אופנים. מקום שמצאנו נוסח קשה שלא עמדו עליו המפרשים, אם התיקון היה ברור ללא ספק תיקנו מבלי להעיר, וכל היכא שהיה מקום להסתפק היאך לתקן בדקנו בדפוסים הקודמים כסדר הזה: דפוס פיזרו, דפוס קושטא, דפוס שכ"ו ודפוס וילנא, ואת הנוסח המתוקן רשמנו בהערות. כל מקום שידענו בודאי היאך למלאות הקיצורים עשינו כן, ואם לאו בדקנו אם התיבות באות במילוי בדפוסים שקדמו לדפוס ויניציאה, קודם בדקנו בדפוס פיזרו ואח"כ בדפוס קושטא. אם יש ויכוח במפרשים לגבי המילוי הנחנו אותו כמות שהוא. אפשר לומר שלפני הקורא מונח נוסח משופר של המדרש, אבל אין זה נוסח מושלם כי לא הבאנו כלל לתיקונים הרבים והחשובים הנמצאים בכתבי יד, וכן לא הבאנו את כל התיקונים שבדפוסים השונים אלא רק המובחרים שבהם.

בציין הפסוקים שבמדרש לא העתקנו ציון הפסוקים שבדפוס ש"ה משום רבוי הטעויות שבהם, אלא ציינו הפסוקים לנכון. אם היו כמה פסוקים באותו לשון ציינו לפי המקום הראשון שבו מופיע הפסוק.

בעל המדרש סידר את דרשותיו על פי סדר הפסוקים, וכך גם חילקו את המדרש בדפוסים, וחוז' ממקרים בודדים⁴ תחילת כל קטע בדפוס הוא לשון הפסוק. בעל יפה ענף כשבא לפרש את המדרש תפס לרוב חילוק הדרשות לפסוקים כמות שהוא בדפוס, וחילק שוב כל פסוק לסימנים באותיות א' ב'.⁵ פעמים על ידי השימוש באותיות א' ב'

17 עיין י' ט"ז ס"א שבדפוס פיזרו כתוב: 'והוציא דינן', ובדפוס ש"ה בטעות: 'והוציב', ובדפוס שכ"ו תיקנו: 'והציב'. וכן ב"א ב' ס"ב שבדפוס פיזרו כתוב: 'לרמה', ובדפוס ש"ה: 'לארמה', וט"ס, ובדפוס שכ"ו תיקנו: 'לאדמה'. ובשני מקומות אלו לא תקנו אל נכון מפני שלא היה לפנינו דפוס פיזרו.

18 הסדר הזה הוא סדר קריאתו לפי מעגל השנה, שיר השירים בפסח, רות בשבועות וכן הלאה. אבל לא אדע מה ההיגיון שמאחורי סדר המגילות שבדפוס קושטא.

1 בדפוס ש"ה פתחו כל קטע חדש בשורה חדשה והדגישו בדרך כלל את שתי תיבות הראשונות של הדרשה. במהדורה זו הודגש כל לשון הפסוק שבתחילת כל דרשה. לא הודגש לשון הפסוק אם היא הופיעה שוב בתחילת סימן, עיין למשל א' י"ב ס"א וס"ב.

2 בדפוס ש"ה פיסקו את הטקסט על ידי פסיק באמצע קטע ונקודה בסוף הקטע. מכיון שפעמים בעל יפ"ע מתחיל סימן חדש איפה שבדפוס ש"ה נמצא פסיק, על כן החלפנו את הפסיק בנקודה, ובמקום הנקודה שבסוף כל קטע הנחנו נקודתיים. כמו כן הוספנו נקודה בסוף סימן שביפ"ע אע"ג דבמדרש לפעמים הכל מומשך ברצף אחד.

3 לגבי בעל אות אמת ומתנות כהונה כתבנו להלן בפרק ד'. לגבי רבינו לא מצאתי הוכחות חד משמעיות, והוא משום שרבינו מעתיק הגירסא כפי הבנתו, ומשום כך קשה לזהות בדיוק איזה נוסח עמד לפניו. מה עוד שהיו לפניו לפחות ב' דפוסים עיין ביפה תאר ויק"ר פ"ג ס"ג ד"ה חדוש תורה שמביא מדפוס קונשטנטינא, משמע שלפניו עמד דפוס אחר.

4 ראה למשל א' א' ס"א וא' ח' ס"ד.

5 פעמים חסרים ציון הסימנים, והם חסרים לרוב כשיש רק סימן א' לכל הפרשה. אנו תמיד הנחנו מספר הסימן אפילו כשיש רק סימן אחד בפרשה, וראה ב' ח' ס"ב ד"ה אלו התוספתות שמציין לפ' יש דבר (א' י') סימן א', אע"ג דיש רק סימן אחד לכל הפרשה.

צירף כמה פסוקים לכדי פרשה אחת ארוכה,⁶ ופעמים חילק פסוק אחד לכמה פרשיות.⁷ יש והיפ"ע מחלק פרשיות המדרש באופן אחר מאשר הוא בדפוס, אם חילוק חדש זה משפיע על הבנת דברי המדרש כפי שהבינום מפרשים אחרים, הערנו על זה בהערות.⁸

אוצר החכמה

לאורך רוב הכתב יד מתנוסס כותר בראש העמוד שהוא לשון הפסוק עליו נסובים דברי המדרש,⁹ כגון, פ' י"ז דברי קהלת (א' א' ס"א), פ' הבל הבלים (שם ב' ס"א), וכן הלאה. יוצא שהכותרים הם בעצם השמות של כל פרשה ופרשה. אפילו אם המדרש דורש את המשך הפסוק, עדיין בעל יפה ענף נוקט את ראש הפסוק ככותרת.¹¹ אם חסר הכותרת עדיין אפשר לפעמים לדעת שם הפ' לפי מה שמציין אליהם היפ"ע במקומות אחרים בפירושו.

יש מקרים שאינו ברור תפקידם של כותרים אלו, כי בכמה מקומות מצאנו כותר חדש שלכאורה בא לסמן פרשה חדשה, אך מספר הסימנים ממשיך מהפרשה הקודמת. למשל א' ט"ו סימנים א' וב' הכותר שלהם הוא: פ' מעוות לא יוכל לתקון, וסימן ג' הכותר הוא המשך הפסוק: פ' וחסרון לא יוכל להמנות.¹² וכאן הבן שואל, שסימן ג', הוא ג' למה. כי לפ' וחסרון לא יוכל להמנות הוא סימן א', ואם הוא ג' לפ' מעוות לא יוכל לתקון, לשם מה הוסיף כאן כותרת חדשה.

במהדורה זו חילקנו את המדרש לפרשיות וסימנים כפי שחילקם בעל יפה ענף. לפעמים הוסיף ביפה ענף פרשה חדשה¹³ ואז הדגשנו את התיבות הראשונות של הפרשה אם זה פסוק, אבל אם תחילת הקטע אינה לשון הפסוק אז לא הדגשנו התיבות ההן.¹⁴ כותרות הפרשיות הם כפי מה שהם בכת"י יפה ענף.¹⁵ מכיון שהכותרות הם כמעט תמיד לשון הפסוק שבראש הפרשה, על כן היכן שחסר הכותרת בכת"י נקטנו לשון הפסוק שמופיע בראש הפרשה. חילוק הסימנים הוא כפי שמופיע ביפה ענף אפילו במקום שלפי מפרשים אחרים חילוק הסימנים הוא באופן אחר. כגון בקהלת א' ה' שסימן ב' מתחיל: 'תני ר' נתן, כמות שהוא ביפ"ע, אע"ג דלפי הגהת הא"א נראה שתחלתו מקודם ב'זרח השמש'.

בכתב יד יפה ענף הניח המחבר בתחילת כל סימן חלון קטן הכולל קטע קצר מלשון המדרש¹⁶ כדי להורות ללומד איזה קטע הוא מבאר. פעמים נמצאו שינויים חשובים בין הנוסח שבחלון זה ובין נוסח המדרש שבדפוסים, ובכמה מקומות נמצאים שינויים אלו כבר במפרשים שקדמו ליפה ענף. מקום שלא מצאנו מי שקדם ליפה ענף בנוסח זה, הערנו עליהם בהערות. לא ציינו לשינויים מלשון המדרש כפי מה שעולה מלשון הד"ה שביפה ענף שהרי כתוב שם להדיא: 'ה"ג', ואפילו במקום שמשנה הגירסא ללא שהוא כותב ה"ג, הרי הלומד יעמוד על שני זה מעצמו כשיעיין בפירושו.¹⁷ פעמים שיש אי התאמה בין הגירסא שבחלון ובין הגירסא שבפנים הפירוש, וכמו שיראה המעיין בהערות,¹⁸ ולא אדע טעם לשנוי זה.

- 6 ראה ב' ב'-ז', האותיות המודגשות שבתחילת כל פסוק שם הם שיריים מהדפוסים, אבל אינם מורים על חילוק הפרשיות כפי בעל יפה ענף.
- 7 ראה ג' י"ז וג' י"ט.
- 8 ראה ג' י"ט ס"א והערה ב'.
- 9 אבל ראה ז' י"ב ס"א שהכותרת היא: פ' כי בצל החכמה, אע"פ שאין הפרשה שבמדרש מתחלת בפסוק זה.
- 10 נראה שפ' הוא קיצור פסוק ולא פרשה או פסקא. ראה ב' א' ס"א ביפ"ע ד"ה ואנסה: 'הא אמר לעיל בפסוק כל הדברים יגיעים, וכן ט' ב' ס"א ד"ה לצדיק: 'כדלעיל באיכה רבתי בפסוק צדיק הוא, וכן י' ח' ס"א ביפ"ע ד"ה שנאמר ונער: 'ועיין באסתר רבתי בפסוק ויקראו סופרי המלך, וכן יש להוכיח מלקמן ח' א' ס"ה שביפ"ע ד"ה דכתיב עיר כתוב בכת"י: 'ולפי שאין המכוון בפ' קהלת, וביפה עינים ח"א פרשת חקת קכ"ח טור ג' כתוב: 'בפסוק קהלת, וכן יש להוכיח מלשון המדרש ה' ו' ס"א: 'ושלשתן בפסוק אחד' שבכת"י יפ"ע בד"ה תפלה וצדקה ותשובה מעתיק: 'ושלשתן בפ' אחד, ובשיר השירים רבה עם פירוש יפה קול בכותרות הפסוקים תמיד כתוב: 'פסוק'. על השאלה אם הקיצור פ' מציין פסוק או פרשה ראה במאמרו של ר' דוב צבי רוטשטיין, ספר תורה מנוקד, בתוך, אהל שרה לאה, ירושלים תשנ"ט, עמוד תקמ"א הערה 2.
- 11 כגון א' ד' ס"ה שהמדרש דורש פסוק והארץ לעולם עומדת, ובעל יפה ענף ממשיך בכותרת הקודמת פ' דור הולך, שהוא הרישא של הפסוק.
- 12 כמה פעמים מצאנו תופעה זו בכת"י ולא אדע לפרשה. ראה ג' ט' ס"ו שם יש כותר חדש, פ' מה יתרון העושה, ועיין ביפ"ע בד"ה אמר שלמה, שסימן זה הוא המשך של הפרשה הקודמת. וכן י"ב ז' ס"ב מתחיל פרשה חדשה, פ' וישב העפר על הארץ. תופעה דומה היא י"ב א' ס"א שחוזר על קהלת י"ב א', בעוד שסימן ב' חוזר על פסוק ז', וכן בסוף הספר קהלת י"ב י"ד, משלי י"ט ב', קהלת שם, שהם סימנים א' ב' ג', אבל לכל אחד כותר חדש, פ' כי את כל מעשה, פ' גם בלא דעת, פ' על כל נעלם.
- 13 למשל ז' י"ב ס"א וי"א ד' ס"א הן פרשיות חדשות רק ע"פ כת"י יפ"ע.
- 14 ראה למשל ז' י"ב ס"א וי"ב א' ס"א.
- 15 מרוב הדיוק בכותרות הכת"י אפשר להסיק שהכותרות קבעם ר' שמואל בעצמו. פעמים שבכותרת כותב שם הפ' בנוסח קצר כגון בדף 58א הכותרת היא: פ' יש אחד ואין שני' ובדף 58ב הכותרת היא: פ' יש אחד, וכן כמה פעמים. במהדורה זו תמיד העתקנו הנוסח הארוך יותר.
- 16 ראה להלן עמ' 59 צילום הכת"י.
- 17 למשל, א' י"ג ס"ב במדרש כתיב: 'רבי חוניא פתח קרייא, ויש לתקן: 'פתר קרייא, כמות שתקן בד"ה ביפה ענף, אבל לא הקדים לתקון הלשון: 'ה"ג'.
- 18 ראה למשל ג' י"ד ס"ג דבמדרש גרס: 'ומסר ליה ואילין קרייא מקרתה, ובחלון גרס: 'ומסר ליה אילין קרייא מסורתא, ובד"ה גרס באופן אחר: 'ומסר ליה ואילין קרייא יתירתא.

פרק ד קובץ פירושים

מדור קובץ פירושים כולל כל הפירושים שנדפסו על מדרש קהלת שקדמו ליפה ענף. ר' שמואל יפה הכיר פירושים אלו ומביאם בביאוריו,¹ והרבה פעמים על ידי העיון במקור נבין טוב יותר את דברי היפה ענף. הפירושים מופיעים במדור כפי סדר המדרש² וכפי סדר זמנם: **אות אמת** וסימנו בסוף הקטע בסוגריים עגולים (א"א) או (רי"ג) ראה בהמשך, **באור מלות זרות** שנדפס בדפוס ויניציאה שכ"ו וסימנו (שכ"ו), **פירוש למדרש הרבות** לר' נפתלי בן ר' מנחם וסימנו (רנב"מ), **מתנות כהונה** לר' יששכר בן ר' נפתלי וסימנו (מתנ"כ). לשלימות המלאכה הוספנו על פירושים אלו גם קיצור מפירושי ר' שמואל יפה המלוקט משאר ספריו ה"ה יפה מראה, יפה תואר ויפה ענף. קיצור זה נדפס לראשונה במדרש דפוס פרנקפורט דאדורה משנת תס"ה, וסימנו הוא המקור הרשום בסוף כל מאמר בתוך הסוגריים.

פירושים אלו העתקנו אותם בשילוב התיקונים שמופיעים בדרך כלל בסוף הספר. כמו כן הופסנו מראה מקומות³ והערות במקום הצורך. אם לא הצלחנו למצוא מראה מקום הערנו על זה בהערות. מובאה שלא ציינו מקורו כגון אם לא ציינו לפירש"י, הרי שהרש"י נמצא על הפסוק המוזכר זה עתה. התעלמנו כליל משינויי לשון בגמרא ובפסוקים אלא אם החילוק גורם נפקא מינה בהבנת הדברים. את ציוני הדפים לדפוסים קדומים השמטנו כי הם רק מבלבלים את הלומד מכיון שאין הדפוסים הישנים מצויים כיום. במקום ציוני הדפים ציינו לפי פרשה וסימן שבמדרש וכיוצא. פעמים ציינו המפרשים לערך בערוך ואינו נמצא שם, ואז הכנסנו בסוגריים את הערך הנכון כפי הדפוסים שבידינו. התעלמנו כליל מהפסוק הישן והלא מסודר המופיע בדפוסים הישנים, וסידרנו פסוק אחיד קל להבנה. מקום שחשבנו שצריך להיות ר"ת שמנו סימן ר"ת אפילו כשחסר בדפוס במקום ההוא.⁴ כמו כן הוספנו ד"ה בפירושים השונים במקום הצורך.

בפירוש אות אמת נמצאים כמה ט"ס, והמצב גרוע בהרבה בפירושים האשכנזים, היינו בפירוש מתנות כהונה ובפרט בפירוש רנב"מ ובקיצור יפ"ת ויפ"ע, שם רבו מאד הטעויות והשיבושים. חלק מהט"ס מקורם בחוסר ההקפדה בבטוי לשון הקודש שבפי רבותינו האשכנזים,⁵ שהם לא השתעבדו לכללי הדקדוק כלל, ויש בלבול מוחלט בין זכר לנקבה, יחיד ורבים, עבר ועתיד, נסמך ונבדל. וחלק מהט"ס הם כתוצאה מזה שמסדר האותיות לא שמע לנכון מה שהקריא לפניו חברו.⁶ בכל השיבושים האלו נהגנו כך. היכן שהתיקון היה ברור לנו תקנו מבלי להעיר, והיכן שלא ידענו לתקן בודאי אבל ניתן להבין כוונת המחבר לא הערנו, ועל מקומות קשי ההבנה כתבנו בהערה.

בשורות הבאות נרחיב את הדיבור על הפירושים ועל מחברם, ותוך כדי גם נפרט שיטת עבודתנו בההדרת פירושים אלו.

אות אמת

ספר אות אמת לר' מאיר ב"ר שמואל בן באן בנשת⁷ הוא הניסיון הראשון להגיה ספרי המדרש בשיטתיות מרוב השיבושים שנמצאו בו. בספר הזה הגיה מחברו כל המדרשים שנדפסו עד לזמנו,⁸ וקרא שמו אות אמת 'בעבור

1 ראה לקמן פ"ז הערה 9.

2 פעמים בחיבור המקורי פירושים אלו מופיעים שלא על הסדר ואם היתה סיבה מיוחדת שיופיעו שלא כסדר השארנו הסדר כמות שהוא.

3 מקום שהזכירו המפרשים, יש מפרשים, או, ס"א, או, יש גורסים, וכדומה, לא טרחנו לציין מ"מ.

4 לדוגמא בא"א ח' ס"א ד"ה קורא היום כתוב: 'מהר שושן', וכתבנו: 'מהר' שושן'.

5 ראה על זה בשו"ת הרמ"א סימן ז'.

6 כמו שכתב המלקט של קיצור יפ"ת בסוף מהדורת פרנקפורט דאודר תס"ה (ראה על דפוס זה להלן): 'כאשר שמפי יקרא אליו את כל הדברים והוא כותב על הספר בדיו'.

7 הדפיס עוד ב' ספרים שניהם בלדינו: סדר נשים הוא סדור תפילה לנשים, שנת ומקום הדפסתו אינם ידועים (יצא לאור לאחרונה עם תרגום לעברית על ידי יד יצחק בן צבי, ירושלים תשע"ב), ושלחן הפנים תרגום דיני השלחן ערוך, נדפס בשאלוניקי בשנת שכ"ח. על פעילותו של ר' מאיר ראה יוסף הקר, איגרת ר' מאיר עראמה נגד ר' יצחק אברבנאל והתקבלותה; חידה שבאה על פתרונה, בתוך, תרביץ ע"ו, עמוד 504 הערה 22. הנ"ל, המדרש הספרדי - ספרייה ציבורית יהודית, בתוך, ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמודים 274-275, והערה 49. הנ"ל, הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה"ז וה"ח, בתוך, תרביץ נ"ג, עמוד 569.

8 זה לשונו בהקדמתו: 'ואלו המדרשים שאמרת' הם כל המדרשים הנמצאים עתה בדפוס, שהם, מכילתא, וספרא, וספרי, ומדרש רבה, ור' תנחומא וצ"ל, ומדרש שמואל, ותלים, ומשל, וחמש מגילות, וילקוט מהתורה עם הקונטרס האחרון שלו, וילקוט מנביאים וכתובים כו'. וגם בסוף קונטרסים אלו אני כותב בקונטרס אחר בפני עצמו הטעיות שנפלו בסדור התפלות מדפוס'.

שהוא מורה ומציין הנוסחה האמיתית הנכונה והישרית.⁹ חיבור זה הוא ספר יסוד בהגהות לשון המדרשים, ורבים מהגהותיו הפכו לנוסח המדרש כמו שהוא בידינו היום. ר' מאיר סיים כתיבת הספר ביום ה' כ"ז חשוון שנת שכ"ה,¹⁰ ובח' טבת היתה תחלת הגהתו לדפוס בבית ר' יוסף בן ר' יצחק בן החסיד ר' יוסף יעבץ בשאלוניקי.¹¹ למרבה האירוניה,¹² ספר זה, גם אחרי תיקוני הטעויות שבסוף הספר, אינו מוגה כל צרכו.¹³ אות אמת נדפס שוב בפראג בשנת שפ"ד בכמה שינויים,¹⁴ מיהו לא נזדקקנו אליו.

העתקנו את הפירוש בדיוק רב אבל עשינו כמה שינויים הנצרכים למהדורה זו. באות אמת התיקונים הם לפי מספר שורה שבדפוס ש"ה, ומכיון שמספר השורות שונה במהדורה זו בחרנו שלא לציין כלל מספר שורה אלא להפנות למקום המתאים באופן אחר וכפי הענין. כמו כן שינינו הד"ה בא"א כדי להקל על הלומד,¹⁵ ולפעמים הוספנו תיבה בתוך דברי הא"א כדי שכוונתו תהיה ברורה.¹⁶ לפעמים בדיבור אחד מתקן בשני מקומות, ואם שני התיקונים היו רחוקים אחד מהשני, העתקנו לתיקון הגירסא פעמיים, כל אחד במקומו הראוי. ראשי תיבות ג"ע פתחנו, גירסת ערוך, על פי מה שבא ר"ת זה במלואו בפירוש ר"ג א' ט' ס"ב בד"ה פילוסופוס.¹⁷

הגהות ר' יהודה גדליה

בנוסף להגהותיו שלו עצמו,¹⁸ הוסיף ר' מאיר הגהות מאת החסיד¹⁹ ר' יהודה בן ר' משה גדליה,²⁰ כמו שכתב בהקדמתו וז"ל: 'ובמדרש המכילתא ורבה וחמש מגילות ומדרש שמואל ומשלי אני כותב גם ההגהה שהגיה החכם כה"ר יהודה גדליה נ"ר, ובכל הגהה ומורה מקום שהוא ממנו אני מציין עליו סימן עגול כזה.²¹ ובהגהה אחת שחציה הא' שלי וחציה הב' ממנו אני מציין הציון הנזכר מחציה ואילך בהפסק נקודה בנתיים'.²²

- 9 לשונו בהקדמתו.
- 10 דברי ר' מאיר בקולופון שבסוף הספר.
- 11 לשון השער.
- 12 וכדברי ר' מאיר בסוף הספר בהקדמתו לזכרון הטעויות שנפלו בדפוס הזה: 'שלא היה ראוי שבחבור זה יהיה נופל שום טעות מאחר שהוא בא לסלק ולהרים מכשולי הטעויות כו' מ"מ כיון שאי אפשר לדפוס בלתי טעויות לכן קבצתי כל הטעויות שמצאתי'.
- 13 ראה מנחת עני חלק ראשון, מאת ר' יוסף דוד זינצהיים ירושלים, תשד"מ, קונטרס שבע חקירות עמוד צ"א דברי ר' צבי הירש סג"ל שפיץ: 'כי גם באותן הספרים אשר נזכרים היתה ליישר ולהגיה הספרים, להסיר מהם כל סג, הנה בדבר שנצטערו בו נכשלו גם הם כמו שנראה בעליל בספר תומת ישרים ובספר אות אמת וכדומה'.
- 14 בדפוס שכ"ה סדר המדרשים הוא, מדרש רבה שעל התורה, תנחומא, מדרש שמואל, מדרש תהלים, מדרש משלי, מדרש חמש מגילות. בדפוס שפ"ד מדרש חמש מגילות בא מיד אחרי מדרש רבה שעל התורה. כמו כן אופן ציון המ"מ למדרש הותאמו בדפוס שפ"ד לפי הדפוסים החדשים.
- 15 למשל באות אמת א' י' ס"א כתוב: 'אחר ת"ח צ"ל וערב לך', ואנחנו העתקנו: 'ת"ח, צ"ל עוד, וערב לך'. כי כך הד"ה יותר מובן, וכן הוא דרך האות אמת במקומות רבים להגיה באופן זה.
- 16 למשל בא"א ד' י"ג ס"א ד"ה אותו ילד מלך כו' כתוב בא"א: 'צ"ל, אותו מלך דכל אברים', ואנו הוספנו תיבת: 'שומעין', כדי שהלומד יבין בנקל תיקון הלשון.
- 17 אבל בהקדמת ר"ג על המדרש שנדפס בדפוס שאלוניקי שנת שנ"ד, כתב ש"ג"ע היינו: 'גרסת הערוך'.
- 18 על ההבדלים שבין הגהות ר"ג ור' מאיר ראה מאמרו של ארנון עצמון, הגהות "אות אמת" למדרשי המגילות, בתוך, סדרא, כו-כח, אוניברסיטת בר אילן תשע"ג, עמוד 213.
- 19 כך הוא מכונה בשער של המדרש רבה דפוס שאלוניקי שנ"ד. ועיין בהקדמת ר' נפתלי בן ר' יוסף לזוהר שאלוניקי שנ"ז שכתב עליו בלשון זה: 'הביאנו המלך מלכו של עולם מלך שהשלום שלו יתברך ויתעלה שמו, אל בית חדריו, חדרי התורה, אל גנוי המלך אשר גנו אוצרות למעלה, הלא הוא שליט הגבורים, המאור הגדול הכולל, החסיד העניו השוקד על דלתות התורה, כמהר"ר יהודה גדליה זצ"ל תנצב"ה. אשר כל ימיו עסק במלאכת שמים, ללמוד וללמד, ולהגיה ספריו, לבנות עליהם ד"ק בדקדוק דק"ה מן הדק"ה היטה היטב הד"ק, מפי סופרים וספרים. ולא השכין באהלו עולה, ועולה לא נמצ' בשפתיו, ושפתים ישק משיב דברים נכוחים'.
- 20 על חכם זה ראה מאמרו של יוסף הקר, לתולדות הקבלה ותפוצתה בשאלוניקי במאה ה"ט, בתוך, על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית, ספר היובל לכבודו של יוסף דן (Tuebingen 2005), חלק עברי, עמוד 166. אין לזהות ר' יהודה גדליה המדפיס (החסיד בעל הבקאות, כדברי ר' סעדיה לונגו), עם ר' יהודה גדליה בעל ההגהות. הראשון נפטר יום ב' י"ד תשרי שט"ו (מצבות סלונקי, ירושלים תשכ"ג, מספר 286, על פי סדר זמנים של ר' סעדיה לונגו ט' עמוד א'), והשני היה עודנו בחיים בשנת שכ"ה כמבואר מדברי ר' מאיר להלן, ונפטר לפני שנת שנ"ד שהרי בשער המדרש רבה שאלוניקי שנ"ד הוא מתואר בברכת המתים. על תשובה בכת"י מרי"ג השני ראה, פסקי הגאון מהרי"ט, ירושלים תשמ"ג, עמוד ר"ב.
- 21 עיין מבוא כו' למדרש בראשית רבא מאת חנוך אלבעק, נדפס בסוף כרך ג' של בראשית רבא, ירושלים תשנ"ו, עמוד 136 הערה 2, שלפעמים הושמט סימן זה באות אמת. ועיין עוד במאמרו של יוסף הקר (בהערה הקודמת), עמוד 168 הערה 15 שבאות אמת חסרות הגהות רבות שהגיה ר"ג.
- 22 לא ביאר לנו היכן שבחצי הראשון נמצא סימן זה ולאחריו נקודה, אם החצי השני הוא לבעל אות אמת או לר"ג. אנו נקטנו שבאופן זה כל הדיבור הוא מרי"ג. ר"ג הקפיד מאד שהגהותיו יאמרו משמו וחזק ממה שהביא ר' מאיר ממנו עוד מעט, עוד כתב בהקדמתו: 'ולכן אני משיב באלהי אמן כי מי שיעיין בספר הזה או בזולתו ממה שאני מגיה שיוכר שמי עליו ממה שהוא מפירושי, שאני הייתי סבה

אח"כ כתב ר' מאיר עוד: 'ובריש החמש מגילות כתב לשון אחר²³ שגם אין ראוי להעלימו הואיל ואני מביא הגהותיו בהן והוא כתבו שם בהקדמה להן, וזה הוא. אני הצעיר יהודה גדליה ב"ר משה גדליה נ"ע הגהתי כל החמש מגילות אלו עם אגדת שמואל וההגהות היו מנוסחא אשר זמן לי הש"י וית', וכן קצת הגהות מדעתי וביאור רוב המלות הקשות מהערור ומרש"י ז"ל ומדעתי. ולכן ברוך יהיה הקורא בו והמעתיק ממנו ויזכיר שמי, כי האומר דבר בשם אומרו גורם לשכינה שתשרה בישראל, ומי שיגנוב ממנו ולא יזכיר את שמי גורם לשכינה שתסתלק מישראל, והזכור אותי גם ברוך יהיה עכ"ל'.

תיאור עבודת ר' מאיר

בהקדמת הספר מתאר המחבר את עבודתו בפרוטרוט, וכדי שיעמוד הלומד על פעולתו כאן בהגהת קהלת רבה העתקנו הדברים הרלוונטים מההקדמה והצגנו אותם פה תוך סידור דבריו מחדש אבל בהבאת לשוננו, וז"ל: 'ענין שבהיותי קורא במדרשים זה כמה שנים וראיתי הטעיות השבושים שבאורך הזמן נפל בהם כו', ואני עשיתי בהם הגהה כפי יכולתי, לא שבדיתי אותה מלבי ח"ו, אלא שבכל מאמר שהיה לי בו קושי וספק הייתי חופש וחוקר בכל המדרשים שהייתי חושב וחושד שהיה יכול לבוא אותו מאמר, עד שהייתי מוצאו ומגיהו במקומו. אמרתי הנה באתי במגילת ספר כתוב כל אותן ההגהות, כדי שיוכל כל מי שירצה להגיה ממנו ספרי מדרשיו לתקן דברי רז"ל אשר עוותו הזמנים, ואל ישכון באהלו עולה.

ואלו ההגהות אני מסדר אותן על מדרשי דפוס ויניציא²⁴, בעבור שיש בהם מנין הדפים.

ובכל המדרשים אלו גם במקומות שיש קושי לשון או ענין אני מורה המקום שבא אותו ענין בתלמוד בבלי ובירושלמי, ובמדרש אחר, ומיניה וביה²⁵, וברש"י, ובפירוש הרב ר' אליה המזרחי עליו, ובמפרשים אחרים ז"ל. עם שיש קצת מדרשים שלא מצאתי להם הגהה משום מקום, אבל אותם אני מציין במקומם ומגלה אני אותה קושיא בלשון תימה או קושי או צ"ע, או בסימן כזה - בגליון מבחין נגד ונכח אותו לשון²⁶, במקום דאין שייך לומר בו לשון קושי, ותימה, וצ"ע, משום שאין לו לפי דעתי הבנה כלל. דלא יחסר אולי מי שישב או יגיה איזה מהם, דאפשר שימצא הגהות במקום אחר. דאין ספק שיהיו בהם מדרשים שלמדתי אותם במקום אחר ומשום שלא הייתי זוכר מהם בשעה שהייתי מגיה לא הגהתיים. וגם אני בעצמי אפשר שאחר הדפסתי קושיות אלו שאמצא רבות מהן אחרי ימים מתורצות ומיושבות במקומן או שיתורצו אלי מעצמן, כמו שקורה אלי בכל יום, ואמחק הקושיא ואגיה במקומה או אכתוב התירוץ בתוך כתבי.

ובכל מקום שאני כותב עיין בפירוש הרב על רש"י, הוא על אותו פסוק עצמו שעליו המדרש, לפי שמביא רש"י אותו מדרש בו. ולפעמים אני כותב בילקוט כתוב הכי והכי, או במדרש פלוני, עם שאני מבינו, אלא שכתבתי לשאם המצא תמצא מי שיבינהו שיהיה שם מוכן לפניו. וכן לפעמים אני כותב עיין במדרש פלוני או מיניה וביה, לפי שהענין שם בסגנון אחר, ואף שיהיה גם סתום, דאפשר דמשניהם יבין המעיין הכוונה ויציא לאור משפט המאמר. ולכן לא יתפסני המעיין אם עיין במקום שאני כותב עיין, ולא הבין, כמו שנמצא כבר מי שתפסני וקנטרני²⁷. ולפעמים הוא שם פשוט, אלא שלא להאריך בהיות מביא אותו לשון גם פה, אני כותב עיין שם. וגם אני מוחק פה, כי ירא אנכי למחוק אם אני רואה הענין ברור כשמש בחצי הצהרים, דאפשר שיהיה ענין אחר. ובכל מקום שאני מזכיר במדרשים הילקוט סתם, הוא בילקוט של אותו ענין.

וכל אלו ההגהות צריך למי שירצה אותן שיכתבו בגליון המדרשים איש על מקומו²⁸, לפי שהרבה פעמים אינו מובן מאמר אחד אלא עם ההגהה שאני מגיה בראשו. ומי שהוקשה לו סוף המאמר לא יתן את לבו לבקש ההגהה אלא באותו מקום שהוקשה לו בלבד, ועדיין יתקשה לו. וגם דלפעמים כשאני כותב עיין במדרש פלוני צריך גם כן להגהה

שיצא אותו הענין לאורה. והנה שכרו אתו, שגורם לשכינה שתשרה בישראל ומביא גאולה לעולם, ואם בהפך גורם לשכינה שתסתלק מישראל ולעקציה עקרבא דלא מבע דמא'. ואל תהיה קללה זו תמוהה בעיניך, כי כה"ג מצינו בכורות ל"א ע"ב עיי"ש.

23 מקודם הביא ר' מאיר מה שכתב רי"ג בשמות רבה פל"א ס"ז שהוא תיקן לשון המדרש על פי מדרש תנחומא כתב יד וקטע זה לא העתקנו כאן, וכאן מוסיף לצטט עוד מדברי רי"ג.

24 ההגהות על מדרש רבה סודרו על דפוס ויניציאה ש"ה שהזכרנו בפ"ב. פעמים שההגהות מתאימות דוקא לדפוס זה ולא לדפוס אחר. למשל, ראה א' א' סימן א' שכתוב במדרש: 'ושם אבן אחת ושבהה וסיתתה וסיתתה', וכתב על זה באות אמת: 'וסיתתה יתר'. מיהו בדפוס פיזרו רע"ט כתוב לנכון: 'וסיתתה וכיתתה', ובדפוס שכ"ו השמיטו: 'וסיתתה' השני. ברם, פעם אחת נמצאת הגהה הנסובה דוקא על דפוס קושטא. ראה ז' א' ס"א שכתוב בכל הדפוסים: 'מצינו בעלי שמן', חוץ מבדפוס קושטא שם כתוב: 'בעלי סמן', ועל זה באה הגהה באות אמת: 'צ"ל בעלי שמן'. מכיון שאין צורך בהגהה זו לדפוס ש"ה, על כן השמטנו במהדורה זו.

25 פירוש באותו מדרש אבל לפני אותו המאמר או לאחריו.

26 ואנו הנחנו הסימן ההוא (-) בתחילת הדיבור המוקשה.

27 כנראה שאלו המקטרגים ראו 'קצת מדרשים מוגהים שיש בעיר הזאת מועתקים מספרי הגהתי' (לשון ר' מאיר להלן בהקדמה), שנעתקו לפני שנדפס ספר זה, 'שאין להשען ולסמוך עליהם לפי שיש זמן שנעתקו ואין בהם חצי ההגהה בלי ספק' (דברי ר' מאיר שם).

28 וזה מה שעשינו במהדורה זו.

שיש שם.²⁹ ומלבד זה מי יוכל בכל שיטה ושיטה לבא ולבקש פה אם הוא לומד כסדר כו'. ומי שלא ירצה לכתבן כמוזכר צריך כשמבקש פה איזה ענין שיבקש מעלה ומטה בכל מה דשייך לאותו ענין וכן במדרש שמורה מקומו.

וגם אני מותב בכל המדרשים ביאור קצת מלות זרות במקום שאי אפשר להבין המאמר בלתי פירושו, והן על הרוב מהערוך.

ומלאכתי במדרשים אלו נחלקת בארבעה חלקים. הא', היא ההגהה. והב', הוא פירוש בהבנת המאמרים הזרים מפורש לעצמי, דאיני כדאי לפרש לאחרים. והג', הוא מורה מקום בהדברים שיש בהם שום קושי לשון או ענין, כמו שכתבתי לעיל. והד', הוא הספקות שהוקשו לי בהם מהבנת לשון וענין על הרוב, כמו שכתבתי גם לעיל. והשלשה מהן, שהן ההגהה ומורה המקום והספקות, הוא מה שאני מביא פה כמו שאמרתי, אבל הפירוש איני מביא דשמה או ודאי אינו כדאי להעלותו על שלחן מלכים³⁰ כו'. והספקות ציינתי אותן, לפי שלא יחסר אולי מי שישב או יגיה אי זה מהם, כמו שאמרתי לעיל.

כאן קיצר אבל מקודם ביאר ר' מאיר ביותר אריכות מה מנע ממנו להביא מפירושו לדברי המדרש וז"ל: 'ולא רציתי לכתוב כאן שום ביאור ופירוש ענין, לא מהרי"ג הנזכר נ"ר ולא מני הצעיר, כי אם ההגהה בלבד וביאור המלות. משום שנמצא מי שהתפס להרי"ג הנזכר נ"ר על ספר הרבות שהגיה, ואמר, שמי הכניסו לפרש פירושים מדעתו, אלא שיכתוב ההגהה בלבד ושורה כל מקומי אותו מדרש שבו הקושי, ושהם יבינוהו ויפרשוהו לפי דעתם ושכלם הרחב, שאין להם צורך בפירושו. ולא ידע ולא הבין דאי אפשר על הרוב מי שיכין אל האמת או קרוב אליה בדברי רז"ל אלא מי שיהיה בקי מאד בהם כמו החכם הנזכר נ"ר. דבמדרש אחד יתפרש חבירו, וכמו שכן הם כל הלמודים. וכמה פעמים אדם נכנס בענין אחד שאין נכנס בו חבירו הגדול ממנו. ואפילו באדם אחד עצמו יהיה כמה פעמים שבזמן אחד יטרח בענין אחד בכל כחו ולא יבינוהו, ולאחר זמן בא יבא ויפול לו הבנת אותו ענין מעצמו בלי שום טורח ויגיעה. והלא צוה ר' אליעזר הגדול לבנו זצ"ל,³¹ ואל תהי בז לכל דבר ואל תהי בז לכל אדם, כי כמה מרגליות ימצאו באפרקסותו של עני. כ"ש אם יהיה עשיר ותיק מלא כמו החכם הנזכר נ"ר כו'. ולכן לא כתבתי פירוש אחר אלא הפירוש שמביא הוא בשם רש"י והערוך וחכמים אחרים זצ"ל.

גם אחרי שהשמיט ר' מאיר כל הפירושים מספרו עדיין מצאנו לפעמים בדבריו פירושים לדברי המדרש.³²

ביקורת על עבודת ר' מאיר

עבודת ההגהה של ר' מאיר לא נתקבלה על ידי כולם בסבר פנים יפות, ועל הביקורת שלהם מספר ר' מאיר עצמו בהקדמתו. הארכנו בהבאת דבריו, מפני שיש בהם גם תיאור דרך עבודתו בהגהת מדרש קהלת, וז"ל: 'ואפילו הגהות אלו אם הייתי חושב או חושד שהיה אפשר לשום אדם להתפיסני עליהם באומרו, מי הביאך עד הלום ומי שמך לאיש מגיה ההגהות בינינו, לא הייתי מוציאם מתחת ידי בשם צד ואופן, כ"ש לשים אותם במלאכת הדפוס. אבל כיון שהגהות אלו אינן מלבי כמו שאמרתי לעיל, באופן שאיני מוצא שום מקום התפסה בהן, שמתי פני להוציאן ולהדפיסן לתכלית שאמרתי שם. ועם כל זה, אם המצא תמצא מי שירצה להתפיסני בטענה שיאמר דבמקום שאני מגיה ישנה הנוסחה נכונה ומדוייקת יותר מן המקום שאני מגיה, ושהוא יישובה, וכמו ששמעתי אומרים שלא היו רואים רע גדול בעולם מהיות מוחק הספרים, עם שלאותן האנשים הייתי נותן להם שיעיינו מאמר אחד שהוא במדרש קהלת על פסוק מה שהיה הוא שיהיה (א' ט' ס"ב) וז"ל, עורות תחשים מה הן. רבי יהודה אומר, אלטינון. רבי נחמיה אומר, גאלטינון. רבי יוחנן אומר, מין חיה גדולה הראה הקדוש ברוך הוא למשה ועשה הימנה צורות במשכן וגזנה. רבי אבין אומר, כורש המלך היה שם, ע"כ. והייתי שואל מהם, דאיך היה אפשר שיהיה כורש המלך בדור המדבר. ועוד, דמה איכפת לן בענין אם היה שם או אם לא היה. והנוסחה הנכונה היא בירושלמי דשבת פרק במה מדליקין (ה"ג) כו' ובפרק כלל גדול (פ"ז ה"ב) כו', והיא זו. מין חיה גדולה הראה הקב"ה למשה ועשה הימנה עורות למשכן וגזנה. רבי אבין אומר, קרש היה שמה. והכי נפל הטעות, דמקדש נטעה הסופר בכורש, ואחר שנפל בספרים כורש כתבו לו המלכות, ומלת שמה לא הוקשה להם, דקראו שמה בשין פתוחה.³³ ומי שהעתיק אחר כך בחשבו כן, קצר, וכתב במקום, שמה, שם. ועל דרך זה נופלים רוב הטעויות כמו שיראה מי שידקדק בהגהות אלו.

29 במהדורה זו לא הבאנו את ההגהות שהגיה במקומות אחרים.

30 הלך בדרך ר"ג שכתב בהקדמתו למדרש: 'עוד יש אתי קונדריס על רבה שפירש קצת ענינים ולא ראיתי לכותבו עד שאראה אם היא חתיכה הראויה להתכבד לפני האורחים'. הגהות ר' מאיר שרדו בכת"י מוסקבה גינצבורג מספר 112, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד (= במלכ"י) 6792. תיאור ההגהות שעל הספרי נמצא במאמרו של מנחם כהנא, פירושים לספרי הגנוזים בכתובי-יד, בתוך, ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר שני חקרי תלמוד כו', ירושלים תשמ"ה, עמוד ק"י.

31 ספר ארחות חיים לר' אליעזר הגדול נדפס לראשונה יחד עם ספר בן סירא קושטא רע"ט.

32 ראה א' ח' ס"א ד"ה קורא היום פירוש ארוך בשם הר' שושן הלוי אשכנזי, ופירוש קצר יותר א' י"ג ס"ב ד"ה וכן ממהיר.

33 צ"ל: 'קמזוה', אלא שבהיגוי הספרדי אינם מבחינים בין קמץ לפתח.

ונחזור לעניננו דגם אי אפשר שימצא מי שיתפיסני בטענה שיאמר דבמקום שאני מגיה ישנה הנוסחא נכונה ממך המקום שאני מגיה, כמו שאמרתי לעיל, משום שברבוי מקומות איני מביא ההגהה כי אם בשם מקומה, ואיני אלא כמורה המקום, ולמעין אני מניח שיבחין משם והלאה. וכ"ש שהגהות אלו איני מדפיסן בתוך המדרשים עצמן, כי בקונטרס בפני עצמו אני נותן, ואם לא יכשר בעיני המעיין יהיה בעיניו כמאן דליתיה, ואם לא יועיל לא יזיק.

עד כאן מדברי ר' מאיר. כפי דבריו מתברר שאנשים השמיעו שתי טענות על הגהותיו. ראשית, דאין הוא ראוי להגיה ספרי המדרש, ושנית, שהוא מגיה ומשנה הנוסחא הנכונה. על טענה ראשונה חוזר ר' מאיר ומספר³⁴ כדלהלן: 'אמר מאיר, כאשר נחה שקטה הסכמתי להכנס במושעול כרמי זממי כתוב יושר דבר אמת, ראיתי ונתון אל לבי לשלמות תמימות המלאכה לחבר את האהל והיו לאחדים ההגהות אשר הגיה החכם הותיק הרי"ג נ"ר עם ההגהות אשר הגהתי אני בעטי. דברתי בלשוני אל החכם הנזכר ונתרצה ויאמר אות באות. עד כי היום שמעתי דבת רבים בין משאבים,³⁵ השיאוהו על עון אשמה על היות הגהותיו מתחברות יחדיו על כתפות אפודת אגודת הספר הזה. ואנכי סבתי ידי וכבודי עליו לבלתי הדפיס אות מאותותיו אשר שם בקשר המדרשים רק הגהותי אשר הצבתי לבדנה. וכאשר הודעתיו זה גם לי גם לאחרים, אמר גמר אומר, וגם במכתב, לבלתי עשות כן בקרב הארץ, כי חן וכבוד יתן אל המוציא ממונו הונו וקנינו³⁶ למען אשר יפוצו גם מעיינותיו חוצה ברחובות. ולכן חזרתי להדפיס הדברים כאשר פציתי פי בהקדמתי.'

כנראה שאנשים חשבו שאין מן הנכון שהגהות אחד מגדולי החכמים כמו הר' יהודה גדליה יופיעו ביחד עם הגהותיו של חכם אחר שאינו בדרגתו. מתחילה רצה ר' מאיר למשוך ידו מלהדפיס הגהות רי"ג, עד שרי"ג עצמו הודיעו שאדרבה זהו רצונו שידיפסו דבריו באופן זה.

בדורות הבאים היו כמה שעברו על הגהות ר' מאיר ביתר עיון, ואכן הם מצדיקים במקצת הטענה השנית הנ"ל. וזה לשון ר' משה בן ר' שמעון פרנקפורט בהקדמת פירושו זה ינחמנו שעל המכילתא:³⁷ 'והנה ראיתי לבעל האות אמת שטרח באמת טרחה גדולה מאוד לתקן הספרים מהטעויות שבהם ובודאי יקבל שכר על זה מן השמים. אבל מ"מ לא עשה פעולה שלימה, באשר שרוב ההגהות שלו הוא על פי גרסת הילקוט, וראיתי שהילקוט עצמו הוא מלא טעות מאוד, ולכן אין פעולתו תיקון בשלמות'. ביקורת דומה השמיע ר' שלמה באבער במבוא למדרש שמואל³⁸ פ"ה אות ז' וז"ל: 'והגהות שלו הם לרוב עפ"י הילקוט ולפעמים לא קלע אל השערה', עיי"ש שהביא כמה דוגמאות לזה.

מן הראוי לסיים בדברי ר' מתתיהו שטראשון³⁹ על איכות פעולת ר' מאיר וז"ל: 'שלא בכל מקום שהגיה בעל האות אמת, אתו האמת, ויש כמה מקומות שאין אנו צריכים כלל להגהותו וכמו שכתוב לפנינו ולפניו מיושב היטיב ובחנם הגיה. ויותר מזה, שלפעמים נמצאו בתוכו הגהות מוטעות שלא יתכנו כלל בשום אופן, ואשר בצדק נוכל להתפלל איזה רוח עבר עליו בזה, כי ממש הגיה ההיפך מן האמת. עוד תדע, שאף שהשתמשו בו המתנות כהונה ושאר מפרשי המדרשות והעתיקו ממנו ההגהות, הנה עם כל זה עזבו בתוכו הרבה מרגליות יקרות והגהות מיושרות שלא נגעו בהן ולא שמו עליהן לבס'.

באור מלות הזרות

אוצר החכמה

בגליון של מדרש רבה דפוס ויניציאה שנת שכ"ו נמצא באור מלות הזרות.⁴⁰ באורים אלו באו לפרש מילות שאינן לשון הקדש אלא בעיקר לשון רומי או יוונית וגם ארמית, והמבאר תרגמם לעברית ופעמים לאיטלקית.⁴¹ חלק מתרגומים אלו העתיק מהערוך. מכיון שהספר נדפס בשנת שכ"ו מן הסתם המתרגם התחיל עבודתו בשנת שכ"ה, וזו הסיבה שלא מצאנו בביאורים אלו פירושים שמקורם באות אמת מפני שספר זה עוד לא הגיע לידי המתרגם. לא כתוב מי לקט תרגומים אלו, אבל בשיר שבסוף דברים רבה חתום ר' שמואל ארקוולטי תלמיד חכם ומדקדק שעבד כמגיה שנים רבות,⁴² ואפשר שהוא הגיה ספר זה,⁴³ ואולי גם הוסיף בו את ביאור המילים.⁴⁴

34 בדף כ"א ע"ב בדפי הספר, קודם שהתחיל בהגהת דברי המדרש.

35 ע"פ שופטים ה' י"א.

36 נדפס באמשטרדם שנת תע"ב.

37 נדפס בקראקא שנת תרנ"ג.

38 מבחר כתבים, ירושלים תשכ"ט, עמוד ר"ו.

39 כן הוא מכונה בשער, וכן הוא מכונה בדברי ר' שמואל ארקוולטי בקולופון שבסוף ספר דברים.

40 ראה למשל א' א' ס"א בקובץ מפרשים ד"ה לבלווסוס.

41 על ר' שמואל ארקוולטי ופעולתו ראה מאמרו של דרור שורן, רבי שמואל ארקוולטי תולדותיו וכתביו כו', בתוך, אסופות ז', ירושלים תשנ"ג, עמוד ס"ט ואילך.

42 בכמה ספרים שהגיה ר' שמואל הוסיף להם שיר, כגון פירוש ר' עובדיה ספורנו ויניציאה שכ"ז, ביאור ר' יעקב ספורנו שיר השירים וקהלת ויניציאה שכ"ז, באור ספר קהלת לר' אלישע גאליקו ויניציאה של"ח, פירוש התורה לר' יצחק אברבנאל ויניציאה של"ט. ברם, מצאנו עוד ספרים שר' שמואל הוסיף שיר גם ללא שהוא היה המגיה, כמו אוהב משפט ויניציאה שמ"ט, עשרה מאמרות ויניציאה שנ"ז, מנחת כהן ויניציאה שנ"ח, מדבר יהודה ויניציאה שס"ב. וברוך היוזע.

43 סמך להשערה זו אפשר להביא מזה שר' שמואל ארקוולטי היה זה שהוסיף מ"מ לספר הערוך הנדפס בוויניציאה שנת שי"ג, והערוך

כדי לציין את התיבה שעליה חוזר התרגום הניח המדפיס עגול קטן מעל התיבה או בין התיבות אם מדובר בכמה תיבות. לפעמים חסר עיגול זה. אנו לקחנו לדיבור המתחיל את כל התיבות שהמגיה תרגם, בין אם מדובר בתיבה אחת או בכמה תיבות, הכל לפי הענין.

פירוש למדרש הרבות מר' נפתלי בן ר' מנחם

כתב ר' דוד גנו בצמח דוד: "ובימיו (של המהרש"ל) הרביצו תורה בישראל בארץ פולין ורוסיה גדולי עולם ואנשי שם כו' ר' הירצקו ראש ישיבה בלעמבורק. ר' הירצקו הוא 'הגאון מהר"ר נפתלי דמתקרי הירץ יצ"ו בן ר' מנחם ז"ל ריש מתיבתא בק"ק לעמבור"ג במדינת רוסיה"ה⁴⁵, העמיד תלמידים רבים אשר מהם הם גדולי ישראל, ונפטר בי"ז ניסן שנת שמ"ב.⁴⁶ ר' נפתלי חיבר שלשה ספרי פירושים על המדרש ונסדרם כפי סדר הופעתם בדפוס.⁴⁷

א. לשון השער: 'פירוש למדרש חמש מגילות רבה אשר און ותקן וחבר הגאון מהר"ר נפתלי כו'. ותהי ראשית מלאכתו יום ו' ט"ו אב השכ"ט כו', נדפס פה ק"ק קראקא.⁴⁸ בסוף הספר מופיע שיר מר' דוד דרשן מקראקא,⁴⁹ בו מוסר שבתאריך כ"ט אב נשלמה ההדפסה.

ב. לשון השער: 'פירוש למדרש הרבות מהתורה חברו הגאון מהר"ר נפתלי כו', נדפס פה ק"ק קראקא. ותהי ראשית מלאכתו היום יום א' ר"ח אלול שכ"ט לפ"ק. בתחילת הספר כותב המגיה⁵⁰ התנצלות על שהקדימו את המאחר, היינו שהדפיסו קודם פירוש חמש מגילות רבה, והוא משום שהאיצו המדפיסים להדפיסו ראשונה מפני שהוא קטן הכמות. בקולופון שבסוף הספר כתוב שנשלם מלאכת ההדפסה ביום ה' י"ב אלול שכ"ט. לאחר הקולופון בא מפתח הטעיות, תיקונים לכל הפירוש גם על התורה וגם על המגילות.

ב' ספרים אלו היו הראשונים שהופיעו בדפוסו החדש של ר' יצחק פרושטיץ מקראקא. כשראו הכמרים הנוצרים שבדעת ר' יצחק להדפיס עוד ספרי קודש נתמלאו חימה והלשינו למלך פולין זיגמונד אוגוסטוס⁵¹ שבספרים שהופיעו נמצאו דברים נגד דתם. המלך ציוה לקחת את כל הספרים ולהניחם בבית גנזיו עד שיתברר הדבר. לאחר כג' חדשים יצא המדפיס זכאי במשפטו ואז הותר לו לשווק ספרים אלו ולהדפיס ספרים אחרים.⁵²

ג. ארבעה דפים שנדפסו בנפרד וצורפו לחלק מהעותקים של הפירוש שעל התורה, ללא שנה וללא מקום הדפסה.⁵³ וז"ל המחבר: 'בהיות שבטופס הראשון של פירוש ה' מגילות במהדורא קמא קצר המצע מהשתרע וחבירי רבו עלי והפצירו בי להרחיב להם ביאור, נעתרתי להם, ולמען לא יחסר כל בו, במהדורה בתרא הוספתי בו דברים

שימש כמקור להרבה מן התרגומים שבבאור מלות הזרות.

44 חלק ראשון האלף הששי שנת של"ג.

45 שער הספר פירוש למדרש חמש מגילות רבה. בנו ר' מאיר ירש מקומו ונפטר ב' טבת שפ"ט, ראה שלמה בובר, אנשי שם, קראקא תרנ"ה, עמוד 133, אות מ' סימן שמ"ד.

46 מצבת קודש חוברת א', למברג תרכ"ג, מספר ו', ושם הועתק שם אביו: 'אבא', וזה טעות, וכשהועתק המצבה שוב במצבת קודש חוברת ד', למברג תרכ"ט, ס"ח ע"ב, מופיע שם אביו לנכון: 'מנחם'. על שיבוש ההעתקות שבספר מצבת קודש, ראה מאמרו של ר' ראובן מרגליות, לתולדות אנשי שם, סיני כ"ו, עמוד קי"ג. מצבה זו הועתקה באנשי שם אות נ' סימן תמ"ה עמוד 175. שמואל יוסף פין בכנסת ישראל, ווארשא תרמ"ז, עמוד 272, העתיק בטעות שנפטר בשנת שמ"ה, וזה הוא המקור לטעות שבצמח דוד מהדורת מרדכי ברויאר, ירושלים תשמ"ג, עמוד 142 הערה 98.

47 ידוע לנו על שני כתבי יד של פירוש זה, אבל אין בהם תועלת. א. כתב יד הכולל כל החיבור כולל ההוספות שעל חמש מגילות נמצא ברשות בית המדרש הגדול בבודאפעסט, ראה אהרן ילניק, קונטרס הרמב"ם, ווינא תרל"ח, עמוד 23 הוספת לקונטרס המגיד, מספר 193. לא מצאתי זכרו של כתב יד זה במלכ"י, ומן הסתם הוא העתקה מן הנדפס. ב. כתב יד הכולל רק את הפירוש למדרש קהלת נמצא בבודפשט סימנו, Budapest - Magyar Tudományok Akademia, Ms. Kaufmann A 457, מספרו במלכ"י 14746, חלק ב' עמוד 31, והוא העתק מן הנדפס.

48 על דגלו של המחבר המתנוסס בשער ספר זה ראה אברהם יערי, דגלי המדפיסים העברים, ירושלים תש"ד, עמוד 138 ציור 39.

49 עליו ראה, Shir Hama'alot L'David and Ktav Hitnazzelut L'Darshanim by David Darshan, translated and annotated by Hayim Goren Perelmuter, Hebrew Union College Press, 1984 עמוד 9 והלאה.

50 לא כתוב מי הוא המגיה אבל מן הסתם הוא אותו אחד שהגיה פירוש חמש מגילות רבה, ה"ה ר' שמואל בן הקדוש ר' יצחק פיהם, עליו ראה מאיר בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים תשל"א, עמוד 58.

51 כך שמו בשער פירוש חמש מגילות רבה.

52 ראה, חיים דוב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל אביב תש"י, קראקא, עמוד 6.

53 בדפוס זה האותיות הן אותיות רש"י בעוד שבב' דפוסים ראשונים האותיות מרובעות.

ומה שחוסר⁵⁴ בזה גילה בזה'. למעשה מהדורה בתרא זו היא כמעט כולה העתקה מילה במילה מהפירושים שנמצאים בספר אות אמת שהגיע לידו רק אחרי שסיים כתיבת מהדורה קמא.⁵⁵

בתחילת ביאורו לחמש מגילות כתב המחבר כדברים האלו וז"ל: 'והנחיל לעמו תורה ומצוות ונתיבותיהם, וחכמינו⁵⁶ האמת הוסיפו לנו לקח בפירושיהם כו', ולמדרש הרבות מעלה בזה עשר ידות, אך דבריהם כעין דברי חידות, מעין רוב בני אדם נכחדות. לכן בתורה עם שאתי,⁵⁷ קנא קנאתי, מדוע יהיה כדברי ספר החתום, נסתר וסתום. ואף אם הועיל החיפוש הארוך, בבעל הערוך, מקורו⁵⁸ יהא ברוך, אפס קצתו יראה, וברובו יהיה נלאה. לכן הציקתני רוחי, להוסיף תת כחי, לבאר בשיחי, בעזרת הצור, בתכלית הקיצור, ביאור וחיבור העניין, יסוד ושורש הבניין, מכל מדרש הרבות של התורה והמגילות, פירוש הדברים והמלות, גם גליתי על מקום הטעיות, ומשפטו איך ראוי להיות כו'. והנה קדמני בדפוס חכם אחד מחכמי מצרים, בפירוש מדרש בראשית רבה בוקע אורו כזהרים, בשני פירושים,⁵⁹ ישנים וגם חדשים, את האחד יחס לרבינו שלמה יצחקי, אשר אינו מספיק להטריפני לחם חוקי, ובפירוש השני ביאר באורך הכוונה. ואף כי דבר נכונה, כפי דעת חכמי המחקר והתכונה, אין ראוי לגזור לקבל דעתו בעצם וראשונה, רק כל אדם בודק עד מקום שידו מגעת כו'. גם הרבה והעמים על דמי קניינו, אשר לכמה פרחים יעלה מניינו, לפי ערך פירוש ספר האחד, אשר לא תשיג רק יד בו ממשפחה ומעיר אדם מיוחד. לכן בחרתי בקצרה, להוציא רק חומר העניין לאורה כו', גם לא יהא עין כל אדם צרה, מלקנות פירוש כל הרבות ערוכה בכל ושמורה, בדמים קלי ההשגה דרך העברה'.

לפני רנב"מ עמדו שני הדפוסים ש"ה⁶⁰ ושכ"ו, ופירושים רבים מפירוש מילות הזרות שבדפוס שכ"ו הכניס בפירושו.⁶¹ כמו שכתב רנב"מ בהקדמתו היה לפניו גם ספר הערוך, אבל נראה שעמד לפניו כתב יד של הערוך שכלל ערכים שלא נמצאים לפניו.⁶²

במדור קובץ פירושים (רנב"מ) הוא סימן לקטע שמקורו במהדורה א' ו-(רנב"מ ב') להוספות שבמהדורה בתרא.

פירוש מתנות כהונה

חיבור ראשון שנכתב על המדרש רבה שמבאר את כל דברי המדרש רבה על התורה וחמש מגילות מרישא עד גמירא באופן מקיף ומפורט הוא חיבור מתנות כהונה מר' יששכר המכונה בערמן⁶³ בן ר' נפתלי⁶⁴ מק"ק שעברשי"ן. מתולדותיו לא נודעו אלא מעט,⁶⁵ וכבר נקבצו על ידי אחרים, ואין טעם להכפיל הדברים.⁶⁶ ברם, הרהורי דברים יש לנו על שתי קצוות חייו, לידתו ומיתתו, ואמרנו להציג את הדברים כאן.

- 54 על סגנון הכתיב של רנב"מ ראה מה שכתבנו בתחילת הפרק.
- 55 לא מוצאנו זכרון לפירושי א"א במהדורה קמא, מה עוד שבחקדמתו למהדורה קמא מזכיר לספר אור השכל, וכמו שנעתיק בהמשך, ואינו מזכיר לספר אות אמת.
- 56 יש לתקן: 'וחכמי'.
- 57 מליצה ע"פ בבא מצינא נ"ט ע"א: 'עם שאתך בתורה ובמצוות'.
- 58 הכוונה לבראשית רבה עם פירוש רש"י ופירוש אור השכל לר' אברהם בר אשר הנקרא אב"א, נדפס בויניציאה שנת שכ"ז, ע"ן עליו להלן פ"ו בדברינו על יפה תאר. מה שכתב ר' נפתלי שר' אברהם הוא מחכמי מצרים, לא אדע זה מנין לו. ראה בשם הגדולים, מערכת גדולים אות א', מספר כ"ד, ערך מהר"ר אברהם נ' אשר, שהיה רב בארם צובא שבסוריה ואח"כ עבר לצפת. המחבר עצמו בהקדמתו למדרש כותב שהוא מצפת.
- 59 ציוני הדפים שבפירוש רנב"מ מתאימים גם לדפוס ש"ה ושכ"ו וכמו שכבר ביארנו בפ"ב. אבל ראה בקובץ פירושים א' ג' ס"ג ד"ה תפשיל שפירש ב' מתחלף בפ', וגירסא זו היא רק בדפוס ש"ה, ובדפוס שכ"ו גרסין: 'תבשיל'.
- 60 לפעמים באור המלות שבדפוס שכ"ו מופיעות אות באות בפירוש רנב"מ. ראה קובץ פירושים א' א' ס"ד ד"ה אבנינוס, א' ו' ס"ב ד"ה קוזמיקון, א' י"ד ס"א ד"ה הלמן, ג' ט' ס"ו ד"ה קיסין וז' ו' ס"א ד"ה סרייתא.
- 61 רנב"מ מציין לב' ערכים שלא מצאתי בערוך. ראה קובץ פירושים א' ט' ס"ג ד"ה אלטינון שמציין לערך אלטין, וז' ח' ס"ב ד"ה ברמיה שמציין לערך ברם. ואולי עמד לפניו מילון נוסף שכלל ערכים אלו, אבל ערכים אלו לא נמצאים לא במתורגמן ולא בערוך הקצר. ועיין עוד בדברינו להלן על בעל מתנות כהונה ועל מהדורת הערוך שעמד לפניו.
- 62 כן כותב בהקדמת מתנות כהונה, ובהקדמתו לספרו מראה כהן כותב: 'המכונה בער' וכן הוא בשער מתנות כהונה דפוס קראקא ש"ז.
- 63 בהקדמת המביא לבית הדפוס של ספר מראה כהן אמשטרדם תל"ג הוא מכנהו בשם הישני, וא"כ נפטר כנראה זקן ושבע ימים. בספר קיצור מזורחי (נדפס בפראג יום א' כ"ה ניסן שס"ד), חותם המחבר: 'יצחק בן לא"א נפתלי הכהן אשר כנוי שמו נודע בשערי עם י"י אשר הגלה בין האשכנזים הירץ בויקינ"ג', וכן הוא חתום בקולופון שבסוף הספר.
- 64 אחיו הוא ר' יצחק כהן מחבר ספר קצור מזורחי, כמו שכונת שם בדף ד' טור ב': 'מאחי הגדול מהר"ר בער ז"ל בעל מתנות כהונה'. בנו הוא ר' זיסקינד כץ מק"ק שעברשין כמו שכתב בספר אורי וישעי לר' אברהם בן ר' אליעזר כ"ץ, בערלין תע"ד, בפרק ג' משער הצדקה וז"ל: 'ואדני אבי זצ"ל אמר לי בשם אבי זקני מוהר"ר זיסקינד כץ מק"ק שעברשין בן אבי זקני בעל מתנות כהונה'.
- 65 המקורות העיקריים לתולדות בעל מתנות כהונה הם שנים: א. בית אוצר הספרות, שנה ראשונה יארסאסלי תרמ"ז, אהל יששכר מכלכל תולדות ר' יששכר הכהן בעל ספר מתנות כהונה וקורות ספריו עם הערות המבררות את התולדות והקורות כו', מאתי יעקב רייפמאנ

שנת לידתו

את שנת לידתו של ר' יששכר בער ניתן לברר מהפרטים שהוא מוסר לנו בהקדמת ספרו מראה כהן⁶⁶ וז"ל: 'על כן אנכי הצעיר בשנים, זעיר בנבונים, ראיתי כי טוב הוא ללקט ולאסוף באמרים המופקרים לכל מי שירצה יבא ויטול, ולסדרם דרך שערים דבר דבור על אופניו כו' סימ"ן תורה לחוד וסימ"ן תפלה לחוד ושערי תשובה כו' על סדר ה' חומשי תורה. וסימני העמודים כאשר המה מצויינים בדפוס קרימונא, בהיות כי הוא נתפשט בכל הגלילות הקרובות והרחוקות'. אינו רחוק להניח שצעיר בשנים הכוונה כשהיה בן עשרים.⁶⁷ בסוף הספר הוא חותם: 'והיתה השלמתו ביום שנאמר בו יהי אור ויהי אור ח"י אייר שנת להנחיל אהבי י"ש לפרט'. וכן הוא במהדורה שניה של ספר זה שהוציא לאור ר' אברהם בן ה' אליעזר נינו של המחבר באמשטרדם שנת תל"ג. בצירוף שני נתונים אלו נגיע לשנת ר"ץ כשנת לידתו.

אמנם קביעה זו אינה פשוטה כלל ועיקר, שהרי כתב בהקדמתו שהוא מציין לדפי הזוהר כפי דפוס קרימונא, וספר זה נדפס רק בשנת שי"ח. עוד סימוכין לאחר זמן החיבור הוא מה שכתב בהמשך ההקדמה: 'כי אחרי ככלות החבור הקטון הזה הוגד לי כי יש בנמצא חבור כעין זה מהמוקדמים ז"ל באיטליא, ולא נחתי עד שהבאתיו לבית עמ"י, וראיתי כי איננו רק חלק קטן מאשר לפני, גם לא בסדר נכון אל מוצאו, וגם הוא הולך לקראת דפי דפוס קטנים נדפסים משנים קדמוניות הרחק הלאה מכמות הדפין אשר בדפוס קרימונא אשר נמצאו פה אתנו בארצותינו האלו, עד שתועלתו לא לנו כלום'. לכאורה כוונתו לספר מפתח הזוהר לר' משה גלאנטי⁶⁸ שנדפס פעם שניה בוויניציאה בשנת שכ"ו,⁶⁹ ואם נאמר שמה שכתב 'אחרי ככלות החבור' היינו סמוך לזמן סיום החיבור,⁷⁰ יוצא שאת ספרו כתב בשנות הש"כ.

בכדי ליישב כל זה אפשר לומר שצריך לקחת בחשבון השנים גם את תיבת 'אהבי', ואז יוצא שאת ספר מראה כהן סיים בשנת שכ"ח,⁷¹ והכל בא על מקומו בשלום. ולפ"ז נולד לא בשנת ר"ץ אלא בשנת שי"ח.

אפשרות שניה היא שאת ספרו כתב בשנת שי" וציין העמודים לפי כתב יד שהיה ברשותו, ושנים רבות לאחר מכן עבר שוב על החיבור וסידר את העמודים לפי דפוס קרימונא, ואז כתב ההקדמה. אין ספק בזה שהוא אכן עבר על החיבור לפני שהוא הגיע לדפוס, שהרי בספר מזכיר את מורי הגאון מהר"ר משה איסרילש בברכת המתים⁷² והרמ"א נפטר רק בל"ג בעומר שנת של"ב,⁷³ אבל בכל זאת לשון ההקדמה מורה לענ"ד באופן ברור שנכתב בצעירותו והיינו כנראה בשנת שכ"ח וא"כ נולד בשנת שי"ח.⁷⁴

מקום קבורתו

בסוף ימיו של ר' יששכר בער עלה לארץ ישראל, כנראה לצפת,⁷⁵ עבר לחברון, שם נפטר ונטמן. כן כתבו כמה מכותבי העתים ונביא דבריהם פה כסדר כתיבתם.

בספר דברי יוסף לר' יוסף סמברי שסיים כתיבתו ביום שני ו' שבט שנת תל"ג⁷⁶ בסימן קצ"ה יחוס רבני צפת כותב: 'הר' אליא די וידאש בעל ראשית חכמה תלמיד מהרמ"ק, ונפטר בחברון. הר' יששכר בער בעל מתנות כהונה, ונפטר בחברון'.⁷⁷

הישב בעיר שעברשין. מאמר זה הופיע גם כספר בפני עצמו. ב. יהודה ברנדס, כתב-יד הירושלמי של בעל "מתנות כהונה", עבודת גמור בחוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח.

66 מפתח לספר הזוהר על פי נושאים ופסוקי התורה, נדפס בקראקא שנת שמ"ט.

67 בהתחשב שספר זה הוא מפתח ספר הזוהר אינו מסתבר שכתב ספר זה כשהיה צעיר יותר.

68 למרות שקביעה זו על פניה אינה נכונה, שהרי ר' משה גלאנטי נפטר קצת אחרי שנת שע"ד (ראה דוד תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמוד 99) ואין כתב עליו: ז"ל. אבל מאידך, לא ידוע על חיבור שבדפוס שקדם לחיבורו של ר' משה גלאנטי. בנוסף, לא ברור על איזה דפוסים הוא מתכוין, שהרי הזוהר נדפס לראשונה בשנת שי"ח, כמו שמבואר בהקדמת המגיה ומפסקו של ר' יצחק דלטאש שבראש זוהר דפוס מנטובה. אבל נראה שכוונתו אכן לחיבורו של ר' משה גלאנטי, ותיבת ז"ל הוא משום שלא הכיר המחבר וחשב שכבר נפטר, וציון הדפים שם הם לפי דפוס מנטובה השונה הרבה מדפוס קרימונא. ומה שאמר שנדפסו בשנים קדמוניות, זה לא דוקא, כי שני הדפוסים נדפסו באותה שנה.

69 כפי שכתוב בשער החיבור. לא ידוע על עותק מדפוס ראשון.

70 ראה בראשית רבה פרשה מ"ד ס"ה.

71 בשני התאריכים, היינו גם שנת שי" וגם שנת שכ"ח, נופל י"ח אייר ביום א'.

72 מראה כהן, שער מקרא קדש ספר שמות.

73 ראה אשר זיו, הרמ"א, ירושלים תשי"ז, עמוד 23.

74 ואף על פי שתאריך שי" נמצא גם במראה כהן שהדפיס נינו בשנת תל"ג, צ"ל שהעתיק התאריך כמות שהוא מופיע בדפוס ראשון, ולא חש לתקנו אל נכון. לפ"ז יש לבטל מה ששיער שאול ליברמן במאמרו, משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, בתוך, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמוד 320, שר' יששכר הגיע לארץ ישראל לפני שנת של"ב עם מהדורה קמא של חיבור מתנות כהונה, ועיין שם עמוד 322 שמטיל ספק בהשערה זו. וראה ברנדס עמוד 9.

75 אפשר להניח שבחר לגור בצפת עיר המקובלים, משום שכבר מצעירותו השקיע כוחו בחכמת הקבלה, ראה ברנדס עמוד 19.

76 דברי יוסף, יוצא לאור על פי כתבי ידות ודפוסים ראשונים כו' מאת שמעון שטובר, ירושלים תשנ"ד, עמוד 13.

77 בדברי יוסף שם בהערה 202 כותב המהדיר, שר' יששכר הוא תלמידו של הרמ"ק, וכנראה שסמך בזה על דברי בעל קורא הדורות שהעתיקנו להלן. ברם, בקורא הדורות לא כתב כך על ר' יששכר אלא על ר' אליה די וידאש.

בספר קורא הדורות לר' דוד קונפורטי שנשלמה כתיבתו לערך תחילת שנת תל"ח,⁷⁸ כותב בפרק ג' עמוד קמ"ו: 'גם מתלמידי הר"ם קורדוויור היה החסיד וקדוש ה"ר אליהו די וידאש שחבר ספר ראשית חכמה, והוא קבור בחברון אצל הרב יששכר נפתלי⁷⁹ הכהן אשכנזי בעל מתנות כהונה זה בצד זה. וכפי הנראה שניהם היו בזמן אחד, שכ"כ בעל מתנות כהונה בסוף מדרש רבה שהשלים חבורו בשנת השד"ם ליצירה'.

בספר שם הגדולים חלק ב' מערכת ספרים, ונדפס לראשונה בליוורנו שנת תקמ"ו, כתב החיד"א אות ר' בערך רבה: 'מתנות כהונה להרב מ' יששכר בער כ"ץ ונקבר הרב הנזכר בעה"ק חברון ת"ו'. משקל מיוחד יש לעדות החיד"א בהיותו הוא עצמו תושב העיר חברון,⁸⁰ ומן הסתם ידע לנכון כל מה שכתב בנוגע לעיר זו.

בספר מצבות קודש בארץ-ישראל⁸¹ מביא שתי מפות, אחת משנת תקצ"ט שהוענקה למושה מונטיפיורי, והשניה משנת תר"י שנדפסה על ידי חיים זאב אשכנזי,⁸² שמציירות את קברו של בעל מתנות כהונה בעיר חברון. ואע"ג שאי אפשר לסמוך על מפות אלו כלל, כי הן לא מדויקות בעליל, מ"מ הן עדות למסורת שרווחה בארץ ישראל שבעל מתנות כהונה נקבר בחברון.

ר' יוסף שווארץ בספרו מעשה הארץ שהוא חלק שני מספרו תבואות הארץ ונדפס בירושלים בשנת תר"ה, דף מ"ט עמוד א', כותב בלשון הזה: 'גם עלה בימים ההם ש"ם⁸³ [לחברון] הרב ר' יששכר בער אשכנזי בעל מתנות כהונה על מדרש רבה'.⁸⁴

בספר ירושלים שיצא לאור על ידי אברהם משה לונץ בשנת תרמ"ב⁸⁵ כתוב: 'אצל קבר הרב הזה (ר' אליהו די וידאש) יראו אחינו יושבי חברון את קבר הרב בעל מתנות כהונה'.

בספר אהבת ציון וירושלים למסכת פסחים שנדפס בשנת תרס"ט⁸⁶ כתוב: 'הרב בעל מתנות כהונה כו' היה יליד ארצנו ומת בחברון בשנת ש"ד'.⁸⁷

בספר מסעות משה, לר' משה טענענבוים, נדפס בטארנא בשנת תרפ"ה עמוד קכ"ט, כותב לגבי העיר חברון: 'כאשר באתי לבית החיים מצד העיר פגעתי בשורה ששם מונח ה"ה יששכר בער בעל מתנות כהונה'.

מנהג קהל חברון היה שלא לרשום שמות על הקברים, אלא הסתפקו בלהניח אבן מעל הקבר.⁸⁸ בנוסף בפרעות תרפ"ט החריבו הערבים את בית הקברות היהודי העתיק, כך שכיום כבר אי אפשר לברר מי קבור שם.

כנגד שלל עדויות אלו עמד ר' יעקב רייפמאן וצווח ככרוכיט לבטל עדותם. ג' פעמים העיר רייפמאן על זה, ונסדרם אחד לאחד.

בכת"ע המגיד, שנה שלישית, ליק כ"ה כסליו הכת"ר, מספר 49 עמוד 194, מדור הצופה, תולדות רבי יששכר הכהן בעל מתנות כהונה וקורות ספריו כותב ר' יעקב רייפמאן כדלהלן: 'ר' יששכר המכונה בערמאן אשכנזי ב"ר נפתלי הכהן היה בשנת ה"א ש"מ"ד. שנת הולדו ושנת מותו בלתי ידועות. עיר שעברשין אשר בארץ פולין היא צור מחצבתו גם מקום קבורתו. על הראשון תעיד הקדמת ספרו מתנות כהונה ועל האחרון המצבה העומדת בבית הקברות אשר בעיר הנ"ל כי כתוב בה כדברים האלה: יזכר שם האיש מה"ר ישכר כהן, שהרבה לבאר התורה כהנה וכהנה, שפתי כהן שמרו לדעת מה יעשו בהן, כאלה מזהיר לזוהר בספר מראה כהן, רב פעלו בפירוש הרבות מתנות כהונה. ככה כתוב על העבר האחד, וגם על העבר השני היו כתובים דברים, אולם מרוב הימים נמקו כלמו, ולא נשאר מהם כי אם שלש מלות הראשונות: מה נורא המקום. וקרוב כי בעבר השני היתה רשומה שנת מותו. עתה הביטה נא וראה קורא משכיל! מה גדלה השגה שיצאה מלפני השליט בעל קורא הדורות אשר הולך את ר' יששכר הלזה ארצה כנען, ויחצוב לו קבר בקרית ארבע היא חברון אצל קבר בעל ראשית חכמה, ואחריו נמשכו חכמים רבים'.

78 קורא הדורות, יוצא לאור מחדש בתוספת הגהות ג"ע החיד"א זל"ה ובהגהה מדויקת כו' על ידי הוצאת אהבת שלום כו' שנת תשס"ח, עמוד 28.

79 לא אדע אם כינה לר' יששכר על שם אביו, או ש"ס יש כאן וצ"ל: 'ב"ר נפתלי'.

80 ראה מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, עמוד כ"ד.

81 זאב וילנאי, מהדורה שלישית, סדורה מחדש, מורחבת בהוספת תמונות, ירושלים תשמ"ו, עמודים 364-365.

82 שנת הדפסת דף זה כלל לא ברור, ויש המקדימים אותה לשנת תקצ"ד. ראה מפעל הביבליוגרפיה העברית בערכו.

83 תאריך זה אינו נכון כי בשער מתנות כהונה שנדפס בקראקא שנת ש"מ"ז כתוב: 'מהר"ר ישכר בער בן נפתלי משעברשין', וא"כ בשנה זו היה עדיין מיושבי פולין. אין מסתבר להניח שעלה בשנת ש"ם לחברון להתיישב שם, וחזר לפולין ונתיישב שם, ואז חזר שוב לארץ הקדש. בירושלים בשנת תר"ס הוציא לאור אברהם משה לונץ מהדורה חדשה של תבואות הארץ ועיטרה עם הגהותיו, וכאן העיר: 'מסרת חדשה ילידת המאה הזאת תראה גם את קבר הרב הזה בבית הקברות הישן. אולם כבר העיר הרה"ח כמוהר"י רייפמאן ז"ל בהערותיו לספר גנזי ישראל בפטרבורג ח"ב (צ"ל ח"א), כי הרב הזה נקבר בעיר מולדתו שעברשין, ולפ"ז מוכרחים אנו לאמר כי שב אח"כ מארה"ק לחו"ל. ומה שאמר 'מסרת חדשה' אין היא חדשה אלא עתיקה, ועיין להלן דברי לונץ עצמו.

85 קבוצת מאמרים להאיר ולהעיר על ארץ הקדושה כו', שנה ראשונה, וויען תרמ"ב, קברי ארץ הצבי, עמוד 120 הערה 198.

86 עמוד 120.

87 לא הביא מקור לשנת מיתתו, ולא נדע אם תאריך זה אפשר לסמוך עליו.

88 כך שמעתי מפי ר' יוסף לייכטר תושב קרית ארבע.

בספר גנזי ישראל בס"ט פעטערסבורג חברת א' הוציאם לאור ח"י גורלאנד, ליק תרכ"ו, עמוד XXX כותב ר' יעקב רייפמאן שוב: 'דרכי ציון, ז"ל שפתי ישנים (אות ד' נומ' 49): דרכי ציון. והוא מורה דרך מכל הארצות עד ביאתו לארץ ישראל. ד"א ת"י עכ"ל. כו' וגם ציוני הקברים אשר במו הם לרוב אך עוללי הדמיון או הכזב כו', וכבר החל לעשות זה בציון קבר בעל מתנות כהונה. ראה והביטה בהצופה להמגיד, וכאן מעתיק מדבריו הנ"ל, ואז הוא מוסיף: 'ועתה דע עוד כי בספר אורי וישעי אשר הוא מאת נכד בעל מתנות כהונה כתוב מפורש אשר מקום מנוחת זקנו זה הוא בעיר שעברשין'.

לפי דברים אלו הרי שיש לנו עדות נוספת הקודמת ביותר מעשרים שנה לספר דברי יוסף, והוא ספר דרכי ציון שנדפס באמסטרדם⁸⁹ שנת ת"י, שבעל מתנות כהונה נקבר בחברון. ספר זה הוא נדיר ביותר, נכתב באידיש על ידי ר' משה בן ר' ישראל נפתלי פוריית, אבל לא נמצא שם דבר מקבורת בעל מתנות כהונה. וכן מה שהביא רייפמאן משם ספר אורי וישעי גם זה לא מצאתי.

שילש רייפמאן הדברים כעשרים שנה לאחר מכן במאמר אהל יששכר: ⁹⁰ 'ר' יששכר ב"ר נפתלי הכהן המכונה בערמן אשכנזי היה בשנת ה"א שס"ח. שנת הולדו ושנת מותו בלתי נודעות. שעברשין אשר בארץ פולין היא צור מחצבתו ואף גם מקום קבורתו, וכאן מעתיק כל דבריו שכתב בכת"ע המגיד. מכיון שכאן לא סיפר כלום לא מספר דרכי ציון ולא מספר אורי וישעי, נראה שדבריו שהדפיס בגנזי ישראל הם לאו דסמכא ולכן לא הזכירם.

לסיכום, יש לנו עדויות סותרות לגבי מקום קבורתו של בעל מתנות כהונה. מצד אחד מעידים בין אלו שראו את המצבה ובין אלו שמפי השמועה שר' יששכר עלה לארץ הקודש בסוף ימיו ונקבר בחברון, ועדויות אלו מתפרסות על פני יותר מ-20 שנה. מצד שני על אף שלא נמצאה שמועה שנפטר כשהוא בחו"ל אבל מצבתו נמצאת בבית החיים שבשעברשין. כדי ליישב הדברים נראה לומר שר' יששכר אכן נקבר בחברון, שהרי אין סיבה שבעולם לבני חברון להמציא מקום קבורה שלא היה ולא נברא, ומצבתו בשעברשין היא עוד דוגמה למנהג שנהגו בכמה קהילות באירופה להנציח זכרון רבניהם בהצבת מצבה בבית החיים אפילו אם באמת לא נקברו שם.⁹²

ספר מתנות כהונה

מדרש רבה על התורה וה' מגילות עם פירוש מתנות כהונה נדפס במשך השנים שמ"ז-ח' בקראקא.⁹³ מחבר הספר סיים כתיבת הפירוש כמה שנים קודם לכן בשנת שמ"ד כמו שכתב בקולופון שבסוף הספר: 'אמר המחבר עד

89 זה נאמר בהשערה כי בספר עצמו לא כתוב איפה נדפס. ויש ששיערו בפראג ויש ששיערו בפרנקפורט. על ספר דרכי ציון ראה מצבות קודש בארץ ישראל (לעיל הערה 81), עמוד 381 מספר 48.

90 לעיל הערה 65.

91 העתיק מדפוס קראקא שס"ח שהוא מתואר שם בברכת החיים אבל דפוס זה אינו אלא העתקה מדפוס קראקא שמ"ז.

92 ראה על זה לר' חיים נתן דעמביצער, כלילת יופי (חלק א'), קראקא תרמ"ח מ"א ע"א, שהביא שתי דוגמאות לזה. וכבר העלה הצעה זו שאול ליברמן שם (לעיל הערה 74) עמוד 321 הערה 146. ונתן בדברי תורה לבעל מנחת אלעזר ח"ח סעיף מ"ט עמוד תתקצ"ה לעג לאפשרות זו, ואלו דבריו: 'הה"ג מו"ה חיים נתן דעמביצער ז"ל מקראקא בספריו כתב כלל מונח אשר חידש והניח, כי היה המנהג להקהלות הגדולות בפולין כמו קראקא ולבוב וכיוצא בשנים קדמוניות כי לרב גדול אשר כיהן פאר בקהלתם גם כשנלקח אח"כ לקהלה אחרת ונפטר ונקבר עם כל זה כאשר שמוע מפטירתו הציבו מצבה פ"נ וכו' בביה"ח שלהם, עכ"ד התמוהים. ולא יאומן כי יסופר כי מרב גדול בתורה יצאו דברי הבל כאלו, אשר כל השומע ויודע יצחק להם היאמר כזאת. והלא גם מקום קרקע לא מצאו במקומם להנפטרם הנקברים וליתן ו' טפחים מכל צד וכמ"ש ביו"ד סימן צב סעיף ג' כו', מכל שכן ליתן מצבות ומקום בעד אותן שאין נקברים שם ולכתוב שקר גמור פ"נ על להד"מ ולהשחית הקרקע (שלא יקברו שם). אין כדאי להטפל בדברי הבל כאלו. ואם בשביל קושיות שמצאו כמו ב' מצבות כמו שני יוסף בן שמעון בשתי עיירות (כלומר בתי קברות) הנה שערי תירוצים לא ננעלו, ונמצאו באמת שנים ששמותיהן שוות או לא העתיקו המצבו במק"א כראוי ואכמ"ל.

וב' טענותיו אין מוכרחות. כי מה שטען שלא היה מקום בבית החיים, הרי אפשר שאת המצבות הקימו כשעדיין היה מקום ברוח. ואשר טען אין יכתבו שם דברי שקר בכתבם פה נטמן, יש לומר שסמכו על תושבי העיר שידעו שאין מצבה זה אלא לזכרו. ויש להעיר שבספרו של הרב ד"ר יצחק לוין, דמויות ואירועים היסטוריים, ירושלים תשמ"ח, עמוד 17, כותב על ב' מצבותיו של ר' מנוח הענדל, האם מצבותיו של ר' מנוח הענדל הן גם דוגמה לתופעה זו, או שמכיון שאת המצבה השניה מקורה בספר מצבת קודש, שכבר הערנו למעלה הערה 46 שדבריו אינם ברי סמכא, על כן אין לסמוך על עדותו כלל.

93 אפשר להגדיר במדויק את התאריכים של הדפסת החלקים השונים של ספר זה. בשער הספר כתוב: 'נדפס בעיון יפה ונמרץ בין מלכא למלכא בשנת ושלוה פה ק"ק קראקא, היינו באחד הימים שבין י"א טבת שמ"ז (12 דצמבר 1586) יום מיתת המלך סטפן בטורי, עד ליום כ"א אב שמ"ז (19 אוגוסט 1587) שבו הוכתר המלך זיגמונדוש השלישי (כן שמו בשער מתנות כהונה שעל המגילות). מן הסתם הכוונה לאחד הימים שבסוף אב קרוב לזמן הדפסת ספר בראשית רבה וכמו שיבא. בסוף דברים רבה כתבו המדפיסים: 'כי תמצא איזה שגיאה שלא להאשים עושי מלאכה זאת, וביחוד בספר בראשית רבה היותו נדפס רובא דרובא בעת היותינו נתונים במצוק ובמצור, וקצור קצרה יד המעיין לעיין במילי דשמיא כראוי וכמחוייב, כי על נפשנו עמדנו מבקר ועד ערב וכמעט לא קמה עוד רוח באיש, עד כי פקד ה' את עמו בחמלה גדולה והוציאנו מאפילו לאורה'. דברים אלו נסובים על המצור שהטיל מקסימיליאן השלישי מאוסטריה - שטען לכתר פולין - בין כ"ב תשרי שמ"ח (14 אוקטובר 1587) עד לח' כסליו שמ"ח (29 בנובמבר 1587). בסוף דברים רבה כתוב: 'ותשלם המלאכה כו' יום ה' אחד עשר יום לחדש מנחם שנת השמ"ח (25 יולי 1588)'. יש לתמוה למה ספר בראשית שהוא יותר משליש הספר לקח כחדש וחצי להדפיס תוך מצור ומצוק, בעוד שכל שאר הספר לקח תשעה חדשים. בשער הספר של חמש מגילות כתוב שנדפס בשנת שמ"ח.